

Het cultuurhistorisch landschapsonderzoek van het streekplan-
gebied "Midden- en Oost-Brabant"

Een historisch-geografische verkenning

Chr. de Bont

Rapport 17, aflevering I

STARING CENTRUM, Wageningen, 1989

513693deel1

REFERAAT

Chr. de Bont, 1989. Het cultuurhistorisch landschapsonderzoek van het streekplangebied "Midden- en Oost-Brabant". Een historisch-geografische verkenning. Wageningen, Staring Centrum.

Rapport 17. 528 blz., 43 afb., 2 kaarten.

De schrijver onderzocht in opdracht van de provincie Noord-Brabant de geschiedenis van het cultuurlandschap van het streekplangebied Midden- en Oost-Brabant. Hiervoor is een gedetailleerde relictinventarisatie uitgevoerd, die is weergegeven op de zogenaamde relictencartaart (schaal 1 : 50 000). Daarnaast geeft de zogenaamde historische landschapskaart (schaal 1 : 50 000) de historische context van de geïnventariseerde relicten. Op deze kaart is naast de 19e-eeuwse situatie aandacht besteed aan de (vroeg)midleeeuwse bewoningsmogelijkheden in het onderzoeksgebied. Bij deze kaarten is een tweeledige beschrijving gegeven; er is per regio aangegeven hoe de cultuurlandschapsgenese is verlopen; daarnaast zijn historisch-geografische ontwikkelingen tot 1840 per gemeente beschreven. Bij het onderzoek is gebruik gemaakt van historische en niet-historische onderzoeksgegevens, respectievelijk historische geografie, historische kartografie, naamkunde, archeologie, sociaal-economische geschiedenis, kerkgeschiedenis, historische bouwkunde, en bodemkunde en hydrologie.

TREFWOORDEN: Midden- en Oost-Brabant, historische geografie, cultuurlandschap, cultuurhistorie, streekplan.

Eerder vermeld als STIBOKA rapport nr. 1891.

Copyright 1989

STARING CENTRUM Instituut voor Onderzoek van het Landelijk Gebied

Postbus 125, 6700 AC Wageningen

Tel.: 08370 - 19100; telefax: 08370 - 24812; telex: 75230 VISI-NL

Het Staring Centrum is een voortzetting van: het Instituut voor Cultuurtechniek en Waterhuishouding (ICW), het Instituut voor Onderzoek van Bestrijdingsmiddelen, afd. Milieu, en de Afd. Landschapsbouw van het Rijksinstituut voor Onderzoek in de Bos- en Landschapsbouw "De Dorschkamp" en de Stichting voor Bodemkartering (STIBOKA).

Het Staring Centrum aanvaardt geen aansprakelijkheid voor eventuele schade voortvloeiend uit het gebruik van de resultaten van dit onderzoek of de toepassing van de adviezen.

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm en op welke andere wijze ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van het Staring Centrum en de Provincie Noord-Brabant.

Project nr. 5749

440yvp/11.89

INHOUD		Blz.
WOORD VOORAF		9
SAMENVATTING		11
AFLEVERING I	RAPPORTAGE	17
1	INLEIDING	19
1.1	Het landschap als historisch-geografisch object	19
1.1.1	Het landschap als geschiedenisboek	19
1.1.2	Oude vormen in het landschap	20
1.1.3	Historisch-geografisch onderzoek en het verband met andere disciplines	20
1.2	Het landschap als planologisch object	21
1.3	Toegepast historisch-geografisch onderzoek	21
1.4	Probleemstelling	22
1.5	De opbouw van het boek	22
2	METHODEN EN BRONNEN	25
2.1	Opzet en uitwerking	25
2.2	Gebiedsindeling	27
2.3	Bronnen	27
2.3.1	Historische kartografie	28
2.3.2	Archeologie	29
2.3.3	Naamkunde	29
2.3.4	Historische bouwkunde	31
2.3.5	Oorkonden	31
2.3.6	Historische literatuur	31
2.3.7	Hydrologie, bodemkunde en paleo-ecologie	32
2.3.8	Veldwerk	33
3	DE KAARTEN	35
3.1	Inleiding	35
3.2	De historische landschapskaart	35
3.2.1	Inleiding	35
3.2.2	Grondgebruik, percelering en perceelsrandbegroeiing en bebouwing in 1840 en 1900	36
3.2.2.1	Grondgebruik	36
3.2.2.2	Percelering	37
3.2.2.3	Een historische derde dimensie	41
3.2.3	(vroeg-)Middeleeuwse landschappelijke situatie	43
3.2.3.1	Bewoningsgeschiktheid rond 800	45
3.2.3.2	Intensief gebruikt cultuurland in de Middeleeuwen	45
3.2.4	Overige onderscheidingen	46
3.2.4.1	(voormalige) Stuifzanden	46
3.2.4.2	Enkele combinaties	46
3.3	De relicttenkaart	47

3.3.1	Inleiding	47
3.3.2	Het relict	47
3.3.3	Gaafheid, of veranderingen in het cultuurlandschap tussen 1840 en 1900, en heden	49
3.3.4	Politiek/juridische relict	49
3.3.4.1	Huidige gemeentegrenzen	49
3.3.4.2	Huidige provinciegrens	51
3.3.5	Agrarische relict	51
3.3.5.1	Percelering	51
3.3.5.2	Houtwallen en brede houtranden	51
3.3.5.3	Resterend open (akker-)complex	52
3.3.5.4	Resterende heide	52
3.3.5.5	Resterend oud bos	52
3.3.5.6	(restant) Eendenkooi	53
3.3.6	Bewoningsrelict	53
3.3.6.1	Bebouwde kommen vanaf 1840	53
3.3.6.2	(vroeg-)Middeleeuwse parochiecentra	53
3.3.6.3	Oude kastelen	55
3.3.7	Waterstaatkundige relict	55
3.3.7.1	Waterkerende dijken	55
3.3.7.2	Dijkdoorbraken (wielen)	57
3.3.8	Verkeers- en vervoersrelict	57
3.3.9	Militaire relict	58
3.4	Relatie kaartmateriaal streekplan West-Brabant en Midden- en Oost-Brabant	58
4	HET RIVIERENGEBIED	63
4.1	Inleiding	63
4.2	Langstraat	64
4.2.1	Oorspronkelijk landschap	64
4.2.2	Ontginning en bewoning	65
4.2.2.1	Beneden-Langstraat	66
4.2.2.2	Boven-Langstraat	73
4.2.3	Landschapsverandering	76
4.2.3.1	Veranderingen in de Maasloop	76
4.2.3.2	St.-Elizabethsvloed van 1421	76
4.2.3.3	Latere ontwikkelingen	80
4.2.4	Sporen in het landschap	82
4.3	's-Hertogenbosch en de Maaskant	83
4.3.1	Oorspronkelijk landschap	83
4.3.2	Ontginning en bewoning	86
4.3.3	Landschapsverandering	88
4.3.3.1	Gemene gronden	88
4.3.3.2	Beerse Maas	91
4.3.3.3	Latere ontwikkelingen	93
4.3.4	Sporen in het landschap	95
5	HET ZANDLANDSCHAP	99
5.1	Inleiding	99
5.2	Romeinen en 'Romeinse' landinrichting	100

	Blz.	
5.3	Landschap, vegetatie en bewoning in de Vroege Middeleeuwen (ca. 800)	104
5.3.1	Landschap	106
5.3.2	Vegetatie	106
5.3.3	Bewoning	108
5.4	Landschapsverandering	109
5.4.1	Middeleeuwse ontginningen	109
5.4.1.1	Landschap en vegetatie na 800	110
5.4.1.2	Bewoning na 800	111
5.4.1.3	Dorpsverplaatsing	111
5.4.1.4	De gemeynt	113
5.4.1.5	Beekdalontginningen	115
5.4.2	Latere ontwikkelingen	116
5.4.2.1	Landgoederen	117
5.4.2.2	Jonge heideontginningen	117
5.4.2.3	Peelontginningen	118
5.5	Sporen in het landschap	119
6	CONCLUSIES EN AANBEVELINGEN	121
AFLEVERING II GEMEENTEBESCHRIJVINGEN		127
1	Inleiding	131
2	Ontwikkelingen tot 1840 per gemeente beschreven	133
AFLEVERING III NOTEN		337
1	NOTEN bij aflevering I	339
2	NOTEN bij aflevering II	357
LITERATUUR		465
GERAADPLEEGD KAARTMATERIAAL		499
LIJST VAN AFBEELDINGEN		501
AANHANGSELS		505
1	Concordans op de manuscriptkaarten 1 : 25 000 en de historische landschapskaart 1 : 50 000	507
2	(vroeg-)Middeleeuwse parochiecentra	509
3	Einzelhöfe bij St. Oedenrode	521
4	Grondslagen van de historische landschapskaart van Midden- en Oost-Brabant	525

KAARTEN (schaal 1 : 50 000)

1	Historische landschapskaart (1840 en 1900)
2	Relictenkaart

WOORD VOORAF

Van midden 1985 tot 1989 is, met enkele korte onderbrekingen, in opdracht van de Provincie Noord-Brabant, onderzoek gedaan naar de ontstaansgeschiedenis van het cultuurlandschap van Midden- en Oost-Brabant. De historisch-geografische informatie die dit Brabantse landschap in zich draagt, speelt een rol bij de herziening van het streekplan voor Midden- en Oost-Brabant.

Wij hebben het onderzoek naar de historisch-geografische informatiedragers in het huidige Brabantse landschap nogal ruim opgezet. We waren slechts tot deze 'ruimdenkendheid' in staat dankzij de hulp van anderen. Jack van Schaik (Besoijen) heeft bijna twee jaar de auteur terzijde gestaan bij het lastige ontrafelen van het 19-20e eeuwse landschap. Veel van zijn arbeid is op de kaarten terug te vinden. Harrie Kanters (Goirle), oud-medewerker van de Stichting voor Bodemkartering, heeft ons essentiële informatie aangeleverd, die resulteerde in een beter inzicht in de ruimtelijke spreiding en de dynamiek van de middeleeuwse bewoning in zand-Brabant. Frans Theuws (Amsterdam), de specialist op het gebied van de vroeg-middeleeuwse ontwikkelingen in deze regio, was zo vriendelijk enkele onderzoeksgegevens in concept ter beschikking te stellen. Wij lieten ons door hem de oren wassen. Hopelijk worden ze nu schoon bevonden. Met Ger Verschuren (Kaatsheuvel) zijn enkele zeer verhelderende gesprekken gevoerd over de historisch-landschappelijke ontwikkelingen in het oude Hollands-Brabantse grensgebied. Als laatste in deze rij figureert Theo Spek, die in vele hoedanigheden een kritische kijk op onze werkzaamheden had. Dit kwam het onderzoek zeer ten goede.

De begeleiding van ons onderzoek was in handen van een, soms strenge, begeleidingsgroep, die bestond uit de heren A. Tol, P.J. Bax, J.A.M.E. Iding, A.A.M. Dirks en J.H. van Alkemade namens de opdrachtgever (dienst R.N.V. van de provincie Noord-Brabant) en J.A.J. Vervloet namens de opdrachtnemer (STIBOKA/-Staring Centrum).

De technische uitvoering lag deels bij de provincie: de heren A.H. Minkels en W.H. Knoers hebben op voorbeeldige wijze en met veel geduld, de kartografische verzorging voor hun rekening genomen, in de laatste fase bijgestaan door Theo Jacobs (Staring Centrum). De overige werkzaamheden zijn door medewerk(st)ers van het Staring Centrum uitgevoerd: de redactie is gevoerd door Rita Meijerink, de tekstverwerking door Yvonne van Pel, het tekenwerk door Peter Reijrink en Ben van den Oosterkamp.

Als laatsten worden genoemd die inwoners van de provincie Noord-Brabant, die in tijden van twijfel met vragen op dit gebied, ons weer de rug deden rechte.

Wij hebben dit rapport in de eerste persoon meervoud geschreven. Duidelijk zal zijn dat hier geen sprake is van de pluralis majestatis, doch van een uiting van dank namens de velen die zich hebben ingezet om dit rapport tot stand te brengen. Dat voor de inhoud slechts de auteur verantwoordelijk is, mag ook duidelijk zijn.

SAMENVATTING

Het cultuurhistorisch-landschapsonderzoek van Midden- en Oost-Brabant is uitgevoerd in opdracht van de provincie Noord-Brabant. De geschiedenis van het cultuurlandschap, voor zover daar nog sporen van in het huidige landschap aanwezig zijn, moet een rol spelen binnen de planologische praktijk in de provincie. Ons onderzoek sluit aan bij een eerder in opdracht van de provincie, door de toenmalige Stichting voor Bodemkartering, uitgevoerd streekplanonderzoek, nl. het cultuurhistorisch-landschapsonderzoek in het streekplangebied West-Brabant.

Het cultuurhistorisch landschapsonderzoek in het streekplangebied Midden- en Oost-Brabant is uitgevoerd op twee schaalniveaus, nl. streekplan- en bestemmingsplanniveau. De rapportage is geschied in de vorm van kaarten (manuscriptkaarten 1 : 25 000 (zie noot 8), historische landschapskaart en relictenkaart 1 : 50 000) en een geschreven toelichting bij de kaarten (regiobeschrijving en ontwikkelingen tot 1840 per gemeente beschreven). Gezamenlijk geven zij een beeld van de genese van het Midden- en Oostbrabantse cultuurlandschap, waarbij de nadruk ligt op de herkenbaarheid van deze ontwikkelingen in het huidige landschap (Renes 1984a en 1985b).

Het streekplangebied valt in twee hoofdregio's uiteen (het rivierengebied en het zandgebied), die elk een aantal subregio's bevatten. Binnen deze regio's zijn enkele karakteristieke verschillen in de ontstaansgeschiedenis van het cultuurlandschap te onderscheiden.

Het rivierengebied

De Langstraat

Vanaf ca. 1000 is vanaf de zuidelijke oever(wal) van de oude Maas het gebied als veenontginning tot stand gekomen. Er werd een zeer systematische opstreckende verkaveling naar het zuiden aangelegd met ontginningsbases en achterkaden en 'opschuivende' bewoning. In de loop van de tijd is het oorspronkelijke veendek veraard, en dus het maaiveld verlaagd. Grote delen van de oorspronkelijke veenbedekking zijn verdwenen.

Door de St.-Elizabethsvloed van 1421 is het noordelijke deel van dit systematische veenontginningslandschap weggeslagen of overspoeld. Het veendek is toen vervangen door, of afgedekt met, estuariumklei waardoor de middeleeuwse verkaveling was verdwenen. Alleen enkele oude bewoningsassen/achterkaden zijn tot op de dag van vandaag in dit sterk veranderde gebied overgebleven.

Nadat zich in het aldus gevormde estuarium enkele opwassen

gingen vormen, is vanaf de Winterdijk noordwaarts een nieuwe doorgaande strookvormige verkaveling tot aan de noordelijke Maasdijk in het Land van Altena aangelegd. Deze 'vernieuwde' verkaveling werd niet onderbroken door de nog aanwezige hoog-middeleeuwse resten van de oude achterkaden in dit gebied.

Ten zuiden van de Winterdijk (de Lange straat) is de veenbedekking ook grotendeels verdwenen door veraarding (maar zonder estuariumkleidek!). Toch is hier de oorspronkelijke veenontginningsstructuur veel beter bewaard gebleven. Bij de veraarding van het veendek kwam de onderliggende morfologie aan het oppervlak. Enkele oorspronkelijk op achterkaden gelegen lintvormige nederzettingen zijn verplaatst naar de 'nieuwe' hoger gelegen delen in het landschap.

In het Land van Heusden was tot voor de ruilverkaveling een zelfde veenontginningsstructuur in het landschap aanwijsbaar. Daar was de middeleeuwse verkaveling (de veenontginningstructuur) niet door overstromingen verdwenen.

In het veengebied van de Langstraat tot aan de Loonse en Drunense Duinen en Kaatsheuvel is in de Middeleeuwen op grote schaal turf gestoken. In het landschap zijn nog verschillende oude turfvaarttracés aanwijsbaar. Sommige (voormalige) vaarten zijn specifiek als turfvaart gegraven, andere maakten oorspronkelijk deel uit van het normale afwateringsstelsel van de veenontginning.

De Maaskant

In de Maaskant vond vanouds de bewoning plaats op de oeverwallen van de Maas. In het westen bevond zich een grote kom, die niet bewoonbaar was. Door natuurlijke rivierverleggingen werden de noordelijke oeverwallen bij deze kom deels opgeruimd. De bewoning verplaatste zich naar de in de Hoge Middeleeuwen aangelegde Maasdijk.

Meer naar het oosten, waar een wirwar van stroomdraden tussen de huidige Maasloop en de dekzandrug van Rosmalen naar Herpen ligt, was de oude bewoning ook veel meer verspreid. De lagere delen konden pas na de van west naar oost uitgevoerde middeleeuwse bedijking meer intensief in gebruik genomen worden. Een deel van de bewoning verplaatste zich naar die dijken, die de hogere gronden hadden 'opgezocht'.

De oostelijke Maaskant bij Cuijk is een overgangslandschap tussen het gebied waar de Maas zich insneed (Maasplateaus) en waar ze afzettingen deponeerde (oeverwal-komgebied). Hier vond de oude bewoning plaats op de hogere delen van het met geulen doorsneden landschap. Juist in dit overgangsgebied is het niet gelukt de Maasbedijking sluitend te maken. Door een 'natuurlijke' overlaat bij Beers baande bij hoge waterstanden de zogenaamde Beerse Maas zich een weg over graslanden in de

lagere delen van de Maaskant. Deze 'waterlozingen' kwamen steeds vaker voor. Dit had tot gevolg dat op den duur slechts zeer extensief gebruik van deze gronden mogelijk was. Hierdoor werd de Maaskant een meer open gebied.

Na de afsluiting van de Beerse overlaat in de jaren '40, de aanleg van de Bergsche Maas (het feitelijke herstel van de vroeg-middeleeuwse Maasloop) en de scheiding tussen Maas en Waal bij St Andries, zijn de oorspronkelijk lage lege delen van de Maaskant meer intensief in gebruik genomen. Door ruilverkavelingen is een groot aantal oude relictten verdwenen. Alleen de dijken en de oude doorgaande afwatering (de Hertogswetering) zijn overgebleven. Ondanks deze veranderingen was de nieuwe inrichting van de Maaskant van gelijke opzet als de oude, grotendeels verdwenen, inrichting.

Het zandlandschap

In de Vroege Middeleeuwen was een deel van zand-Brabant niet voor bewoning geschikt: het was te nat. De oudste bewoning lag merendeels op de hogere (drogere) dekzandruggen, op de rivierduinen langs Dommel en Aa, op de plateaus langs de Maas, op de Peelrand en op de waterscheiding tussen Donge en Dieze.

In de Vroege Middeleeuwen is een groot deel van zand-Brabant (weer) met bos bedekt geraakt. Slechts een klein aantal nederzettingen bleef bewoond. De oudste 'nieuwe' ontginningen vonden plaats op de zogenaamde oude bosgronden of moderpodzolen in deze bossen.

Vanaf de Hoge Middeleeuwen heeft zich een verplaatsing van bewoning van de hogere gronden naar de beekdalranden voorgedaan. Soms bleef de oude kern bestaan (Alphen) en werden er dichterbij de beek dochternederzettingen gesticht. Soms werd de oude kern geheel verlaten. Het oude akkerland- en bewoningsniveau (moderpodzolen) verdwenen onder de later aangelegde esdekken. De oudste beekdalontginningen dateren uit deze periode. Beekdalontginningen hebben zich tot in de 20e eeuw voorgedaan.

Al vóór 1840 bleek een deel van de nederzetting zich weer naar de hogere gronden te verplaatsen. De oude kerk, die vaak nog de vroeg-middeleeuwse nederzettingsplaats markeerde, vormde een aantrekkingspunt voor vooral kleine handwerkslieden. Per nederzetting kon dit echter sterk verschillen. Dit hing samen met de overgang van het katholieke Brabant naar het protestante Staats-Brabant, het ontstaan van schuurkerken, en (vanaf de Franse tijd en het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie) het weer officieel toestaan van de katholieke eredienst. In sommige plaatsen werd de oude kerk, die tijdelijk in handen van de protestanten was geweest, aan de katholieken teruggegeven: daar concentreerde zich een deel van de nieuwe (of

'vernieuwde') nederzetting. Elders vormden de schuurkerken uit de Staats-Brabantperiode deze aantrekkingspunten, waardoor de nieuwe bewoningsconcentratie juist verder verwijderd van de oude kern kwam te liggen.

In 1840 lagen de cultuurgronden vaak nog ingeklemd tussen grote arealen heide en woeste grond. Een deel van deze cultuurgronden is dan nog relatief jong te noemen. We weten dat ca. 60 procent van de ontginningen tussen de 16e en de 19e eeuw tot stand is gekomen.

Al vanaf de 18e eeuw werden delen van de tot heide verworpen vroegere bossen, weer herbebossed. Deze trend zette zich in de 19e en het begin van de 20e eeuw voort. De herbebossing hing deels samen met het ontginningsrijp maken van de heidegronden (bodenvorming), en deels met houtproductie voor telegraafpalen en mijnhout. Deze nieuwe bossen kregen pas veel later een recreatief belang.

Op het eind van de 19e eeuw is de Peel aangesneden en deels verveend. De afgeturfde gronden werden bouwrijp gemaakt. Bij de inrichting van de cultuurgronden bleek een verschil te bestaan tussen de uitgifte van grond aan lokale kleine boeren en aan grootgrondbezitters. De vanuit de dorpen uitgevoerde ontginningen leverden een kleinschalig landschap op, terwijl grootgrondbezitters zich de luxe konden permitteren hun grondbezit als een aantrekkelijker, afwisselender landschap te laten inrichten.

Naar het heden

Het Brabantse zandlandschap is meer aan veranderingen onderhevig geweest dan het riviereengebied. In zand-Brabant was er sprake van een geleidelijk veranderingsproces (verplaatsing van vele bewoningsconcentraties en een voortdurende uitbreiding en intensivering van de cultuurgronden). Vooral de intensivering en schaalvergroting gaat tot op heden door. In het riviereengebied verliepen de veranderingen meer schoksgewijs (St.-Elizabethsvloed, Beerse Maas).

Vooraf in zand-Brabant heeft zich vanaf 1840 een aantal grote veranderingen voorgedaan: bijna alle heide/woeste grond is ontgonnen, de Peel is deels verturfd, maar bijna helemaal in cultuur gebracht. In zijn algemeenheid zijn de gronden geïntensiveerd in gebruik genomen. De beekdalen zijn veel opener geworden (bijna alle begroeide perceelsranden zijn verdwenen). Het historische verschil tussen intensief en extensief gebruikte gronden (bijv. akkercomplexen en beekdalen) dreigt te verdwijnen. Maïs wordt zowel in de beekdalen als op de akkers verbouwd! Overal vindt schaalvergroting plaats. Vroeger kleinschalige (halfgesloten) gebieden zijn veel opener geworden, terwijl de vroeger open gebieden juist dreigen dicht te slibben.

De veranderingen in het rivierengebied hingen vooral samen met de verbetering van de afwatering door o.a. de normalisatie van de Maas. Dit was een noodzakelijke voorwaarde voor het dichten van de doorgaande Maasbedijking. Toen eenmaal de Beerse Maas tot het verleden behoorde konden de gronden in de 'Beerse Maas Traverse' intensiever worden gebruikt. Daartoe werden deze gronden, maar ook een aantal andere gebieden in het rivierengebied eerst ruilverkaveld. Hierbij zijn nogal wat sporen uit het verleden voorgoed van de kaart verdwenen.

AFLEVERING I RAPPORTAGE

'Zo kent God de wereld, want Hij heeft haar, voordat Hij haar schiep, eerst als het ware van buitenaf in Zijn geest ontworpen, terwijl wij de regel ervan niet kennen, omdat wij er middenin leven en haar als reeds gemaakt aantreffen.'

'Men kan de dingen dus leren kennen door er van buitenaf naar te kijken!

De kunstmatige dingen, doordat we in onze geest de handelingen van de maker opnieuw doorlopen. Niet de natuurlijke dingen, want die zijn niet het werk van onze geest.'

'De naam van de roos'

1 INLEIDING

Het cultuurhistorisch-landschapsonderzoek van Midden- en Oost-Brabant is uitgevoerd in opdracht van de provincie Noord-Brabant. De geschiedenis van het cultuurlandschap, voor zover daar nog sporen van in het huidige landschap aanwezig zijn, moet een rol spelen binnen de planologische praktijk in de provincie. Ons onderzoek sluit aan bij een eerder in opdracht van de provincie, door de toenmalige Stichting voor Bodemkartering, uitgevoerd streekplanonderzoek, nl. het cultuurhistorisch-landschapsonderzoek in het streekplangebied West-Brabant (Renes 1984a en 1985b).

In dit rapport *) behandelen we de wordingsgeschiedenis van het cultuurlandschap van Midden- en Oost-Brabant **). Het Brabantse cultuurlandschap bevat nog steeds een schat aan informatie over het leven en werken van vele generaties Brabanders: de inrichting van het landschap is grotendeels het resultaat van de dagelijkse strijd om het bestaan van een overwegend boerenbevolking. Eeuwenlang scheppen, graven, kruien, zaaien, planten, oogsten en bouwen hebben hun sporen in het landschap nagelaten.

Over het dagelijks leven, het dagelijkse werk is niet veel in de archieven te vinden. De Brabanders 'schreven' een deel van hun geschiedenis in het landschap. Het is onze taak dit om te zetten in een taal die ook door niet-ingewijden wordt begrepen. Dit kan helpen om meer begrip te wekken voor de betekenis van deze fenomenen, opdat ook in de toekomst verstandig met deze culturele nalatenschap kan worden omgegaan.

1.1 Het landschap als historisch-geografisch object

1.1.1 Het landschap als geschiedenisboek

We schrijven een cultuurgeschiedenis van Brabant en de Brabanders, toegespitst op het cultuurlandschap. Drie aspecten spelen daarbij een rol, namelijk het waar, het waarom en het wanneer:

- wáár doet zich een bepaalde percelering voor, waar liggen de bebouwde kommen, waar de dijken of de oude wegen;
- waarom ligt nu juist deze percelering daar, waarom is daar de bewoning geconcentreerd, waarom liggen er oude wegen op die plek;

*) Binnenkort verschijnt in boekvorm een omgewerkte versie van dit rapport. Hierin zijn de regiobeschrijvingen verder uitgewerkt met voorbeelden uit de gemeentebeschrijvingen en is meer aandacht besteed aan illustraties, teneinde het onderzoek voor een breder publiek toegankelijk te maken.

***) Met "Brabant" wordt de Nederlandse provincie Noord-Brabant bedoeld.

- wanneer is een gebied ontgonnen, wanneer is het bewoond geraakt en wanneer werden er dijken en wegen aangelegd?

1.1.2 Oude vormen in het landschap

De historische geografie houdt zich bezig met het beschrijven en verklaren van oude vormen in het cultuurlandschap, voor zover deze het resultaat zijn van menselijk handelen. Ook onze studie is in deze onderzoekstraditie opgezet. In navolging van onder andere Duitstalige studies speelt het vorm-aspect in Nederlands historisch-geografisch onderzoek een belangrijke rol.

Bij een dergelijke manier van werken is het gebruikelijk allerlei vorm-typologieën op te stellen, teneinde greep te krijgen op de materie. Vorm wordt in verband gebracht met functie en met ouderdom. Ook bij verwante disciplines, zoals de archeologie en de planologie, is een dergelijke benadering gebruikelijk.

Gemakkelijk verliest men uit het oog dat vorm-analyse uiteraard slechts een hulpmiddel is en niet het doel. Gelijke vorm impliceert geenszins altijd gelijke functies of een gelijke ouderdom. Alleen na uitgebreid toetsend onderzoek kan de juistheid van dit soort verbanden worden aangetoond. Vaak zal men tot de slotsom komen dat de werkelijkheid veel gecompliceerder in elkaar zit. In hoofdstuk 3 is aangegeven hoe men op dit probleem moet inspelen om geen fouten te maken.

1.1.3 Historisch-geografisch onderzoek en het verband met andere disciplines

Bij ons onderzoek kunnen we gebruik maken van onderzoeksgegevens van andere disciplines, zoals archeologie, bouwkunde, sociaal-economische geschiedenis, politieke en constitutionele geschiedenis, kerkgeschiedenis e.d. Historische geografie wordt door ons in het kader van deze studie opgevat als landschapsgeschiedenis. Daarom zijn we vooral geïnteresseerd in materiaal dat zich direct landschappelijk laat vertalen. Een uitgebreide beschrijving van het ontstaan van oude grenzen is voor ons slechts van belang als daarmee een bepaald landschappelijk gegeven kan worden verklaard.

Ook de zichtbaarheid is een belangrijk uitgangspunt. We gaan uit van de landschappelijke vormen die we thans nog 'in het veld' aantreffen. Het is duidelijk dat in dat verband een niet gemarkeerde grens die over de heide loopt minder interessant is dan een grens die landschappelijk is vastgelegd door een grenssloot, of een aantal oude grensbomen.

Door dit soort uitgangspunten wordt de plaats van ons onderzoek ten opzichte van andere studies met een historisch karakter hopelijk wat duidelijker. Het merendeel van historische studies houdt zich slechts zijdelings met het ontstaan van het huidige cultuurlandschap bezig, of gaat er zelfs geheel aan voorbij. Het cultuurlandschap is juist het aspect dat door ons wordt benadrukt.

1.2 Het landschap als planologisch object

Het onderzoek in Midden- en Oost-Brabant is uitgevoerd in opdracht van de Dienst R.N.V. (Ruimtelijke ordening, Natuur en Landschap en Volkshuisvesting) van de provincie Noord-Brabant. Deze studie is dan ook in eerste instantie toegeschreven naar toepassing voor planologische doeleinden, met name op streekplan- en bestemmingsplanniveau. In het bijzonder met betrekking tot het beleid in zake natuur- en landschapsbehoud is de verschijningsvorm van het landschap voor planologen een belangrijk referentiekader. De vorm waarin het landschap zich aan ons voordoet is in zekere zin het gemeenschappelijke vertrekpunt en basis voor discussie over behoud en ontwikkeling van het cultuurlandschap.

Dit betekent dat de historisch geograaf zich rekenschap moet geven van de bruikbaarheid van zijn onderzoeksmateriaal voor de dagelijkse planologische praktijk. Hetzelfde geldt voor uitspraken over gaafheid, zeldzaamheid, ouderdom, verscheidenheid, of het karakteristieke van oude landschapselementen en de onderlinge samenhang (Haartsen en Renes 1982, p. 459-460) die de planoloog moet omzetten in beleid voor de toekomstige ruimtelijke ordening. Dat beleid kan direct van invloed zijn op het dagelijks leven van de inwoners van het onderzoeksgebied. De historisch geograaf moet zich daarom extra bewust zijn van zijn verantwoordelijkheid. Niet een nostalgisch gevoelen, maar nuchterheid en heldere uitgangspunten moeten zijn leidraad zijn (zie ook: par. 3.5).

1.3 Toegepast historisch-geografisch onderzoek

De streekplanonderzoeken zijn niet zonder meer onderling vergelijkbaar. Afhankelijk van de vraagstelling en de beschikbare budgetten is (moest worden) gekozen voor uiteenlopende uitwerkingen. Ons onderzoek sluit het meest aan bij het streekplanonderzoek West-Brabant (Renes 1985a) en Zuid-Limburg (Renes 1988).

In 1985 werd 'West-Brabant: een cultuurhistorisch landschaps-onderzoek' gepubliceerd (Renes 1985a). Het was een uitwerking van een meer omvangrijk rapport waarin onderzoek van een streekplangebied vanuit een toegepast historisch-geografisch

gezichtspunt door de Stichting voor Bodemkartering werd uitgevoerd (Renes 1984a). Door middel van tekst en gedrukte kaarten werd inzicht gegeven in de historisch-landschappelijke ontwikkelingen die West-Brabant heeft doorgemaakt. Intussen zijn bij de Stichting al meer van dit soort streekplan-onderzoeken afgerond en aan de opdrachtgevers afgeleverd, zoals Drenthe (Bakermans 1987) en Zuid-Limburg (Renes 1988).

Door deze studies is onze kennis van de historische geografie van delen van Nederland aanzienlijk vergroot. Tevens is met het presenteren van het onderzoeksmateriaal meer ervaring opgedaan. Het streekplan West-Brabant fungeerde als pilot-studie. Hoewel het voor de hand lag om Midden- en Oost-Brabant naadloos op West-Brabant te laten aansluiten, was dit niet altijd mogelijk. In paragraaf 3.4 wordt uitgelegd waarom dit niet altijd mogelijk of wenselijk was.

1.4 Probleemstelling

Nu de historisch-geografische en de planologische invalshoeken zijn aangestipt, zal de probleemstelling van het onderzoek niet meer als een verrassing komen.

De historisch-geografische probleemstelling is gericht op het oplossen van de vraag in hoeverre er in het huidige Brabantse cultuurlandschap nog sporen aanwijsbaar zijn van vroeger menselijk handelen, waartoe ze hebben gediend en hoe oud die sporen zijn.

De planologische probleemstelling is gericht op het oplossen van de vraag in hoeverre oude sporen in het huidige Brabantse cultuurlandschap kunnen worden ingepast, waarbij wordt ingespeeld op de hedendaagse praktijk bij landschapsplanning en landschapsbouw.

De historisch geograaf dient onderzoeksgegevens aan te leveren die op 'planologische maat' gesneden zijn: kaarten en daarbij horende beschrijvingen die direct toepasbaar zijn.

1.5 De opbouw van het rapport

Dit rapport bestaat uit drie afleveringen.

Aflevering I bevat, naast een beschrijving van de onderzoeksmethoden en bronnen, de legendabeschrijving bij de historische landschapskaart en de relictkaart 1 : 50 000, en de regiobeschrijvingen. Het betreft de volgende hoofdstukken.

In hoofdstuk 2 zijn de gehanteerde onderzoeksmethoden en bronnen beschreven. Achtereenvolgens wordt aandacht besteed aan de

gehanteerde (historisch-geografische) onderzoeksmethoden, aan de gebezigde gebiedsindeling en aan de gebruikte bronnen. Bij de bronnen wordt nader ingegaan op archeologische, naamkundige, bouwkundige, archivalische en hydrologische/bodemkundige gegevens. Voorts wordt in dit verband kort aandacht besteed aan de mogelijkheden en de onmogelijkheden van historische literatuur.

In hoofdstuk 3 zijn de twee kaartbijlagen beschreven. Daarbij worden de legenda-onderdelen behandeld. Bij deze beschrijving wordt ook aandacht besteed aan de historisch-landschappelijke betekenis. Maar ook de onderlinge samenhang en de plaats die ze innemen in een steeds veranderend cultuurlandschap komen aan de orde. Afsluitend wordt aandacht besteed aan de relatie tussen het Streekplan Midden- en Oost-Brabant en het onderzoek van het Streekplan West-Brabant. Ook worden aanbevelingen gedaan voor het gebruik van het materiaal dat op de kaarten bijeen is gebracht.

In de hoofdstukken 4 en 5 is het onderzoeksgebied chronologisch beschreven. Hierbij zijn twee regio's onderscheiden: het rivierengebied en het zandlandschap. Beide hebben een specifieke landschappelijke ontwikkeling doorgemaakt.

In hoofdstuk 6 zijn enkele conclusies op een rij gezet. Daarbij is aandacht besteed aan de stand van zaken bij het historisch-geografisch onderzoek van Noord-Brabant. Hierbij worden het kaartmateriaal en de daarop aansluitende beschrijvingen geëvalueerd. Afsluitend zijn bij dit hoofdstuk nog enkele opmerkingen gemaakt over toekomstig wenselijk onderzoek.

In aflevering II van dit rapport zijn de beknopte beschrijvingen van de meer dan 90 gemeenten die in het onderzoeksgebied liggen opgenomen.

Aflevering III bevat de noten bij zowel deel I als deel II, een uitgebreid literatuuroverzicht, een lijst van afbeeldingen, een lijst van geraadpleegd kaartmateriaal en vier aanhangsels.

Bij het rapport horen twee kaarten: de Historische landschapskaart, waarop naast de landschappelijke situatie in 1840 en 1900, aandacht is besteed aan de middeleeuwse bewoning en de relictkaart, beide op schaal 1 : 50 000. Kaarten en tekst vormen samen de twee gelijkwaardige onderdelen van ons onderzoek.

2 METHODEN EN BRONNEN

2.1 Opzet en uitwerking

Historisch-geografisch onderzoek kan op een aantal manieren worden opgezet en uitgevoerd (Vervloet 1986; Jäger 1969). De Dienst R.N.V. van de provincie is geïnteresseerd in het huidige landschap. De ontstaansgeschiedenis van het huidige landschap moest worden onderzocht, beschreven en in kaart gebracht. Vanuit het heden moest worden teruggekeken naar het verleden, teneinde het ontstaan van de thans nog aanwezige elementen te verklaren. In de historische geografie noemt men dit de retrospectieve methode (afb. 1).

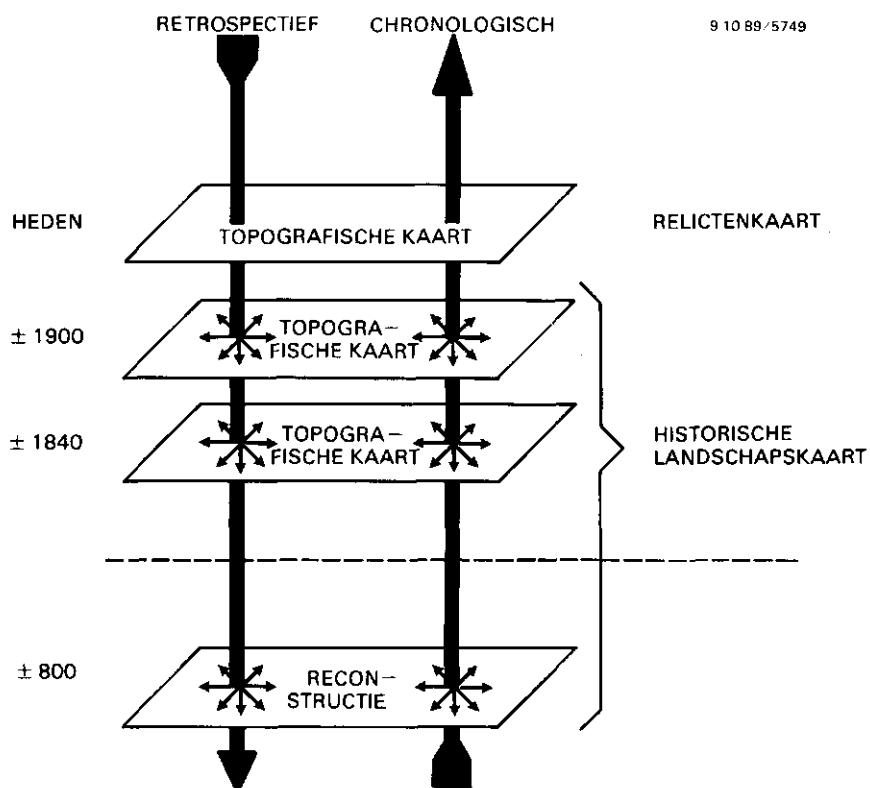
Bij het beschouwen van de ontwikkeling is uitgegaan van een drietal dwarsdoorsneden in de tijd: ca. 800, 1840 en 1900. Gezamenlijk vormen deze het uitgangspunt voor de zogenaamde 'Historische landschapskaart' (Kaart 1). Vergelijking van de huidige toestand met de toestand in 1840 en 1900 heeft geleid tot het samenstellen van de zogenaamde 'relictenkaart' (Kaart 2). Overigens is bij deze laatste kaart ook aandacht besteed aan de ouderdom van de elementen. Tevens is onderscheid gemaakt naar (voormalige) functie.

De historische landschapskaart en de relictenkaart mogen niet los van elkaar worden beschouwd. Wanneer alléén van de relictenkaart wordt uitgegaan zou gemakkelijk de mening kunnen postvatten dat men te maken heeft met een losse groep individuele elementen. De historische landschapskaart is bedoeld om de samenhangen tussen de relicten, zowel functioneel als qua ouderdom te verduidelijken.

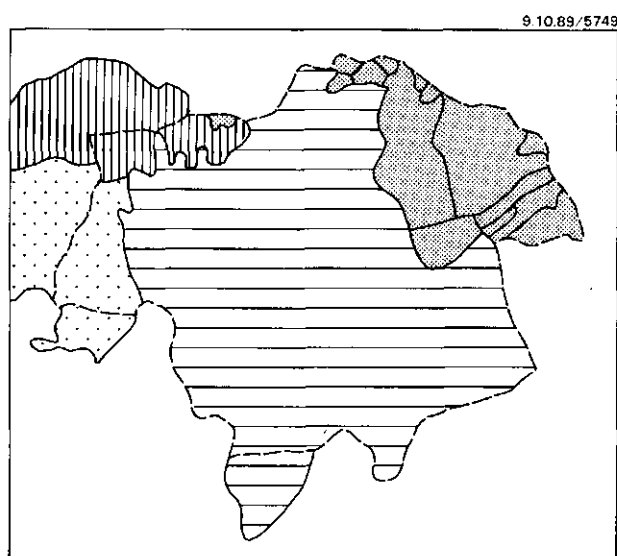
Naast, en ter ondersteuning van de kartografische gegevens is een verklarende tekst geschreven. Zowel per gemeente als per regio is de ontwikkeling van het cultuurlandschap onderzocht en beschreven. Bij de beschrijving is gekozen voor een chronologische aanpak. We beginnen zover mogelijk in het verleden en werken vervolgens stap voor stap toe naar de huidige tijd. De stappen vindt men terug in de paragraaf-indeling die bij de beschrijving van de beide regio's is gehanteerd.

Wij beginnen onze beschrijving in de Vroege Middeleeuwen (500-1000 na Chr.). Wel wordt voor het zandgebied en het oostelijke rivierengebied soms tot in de Romeinse tijd teruggekeken (vanaf het begin van onze jaartelling). Hiermee wordt ingegaan op vragen over mogelijke bewoningscontinuïteit vanaf de Romeinse tijd tot in de Middeleeuwen.

Voor historisch-geografisch onderzoek geldt dat het zonder kennis van een 'eerdere' landschappelijke situatie niet goed mogelijk is te begrijpen hoe bewoning en ontginning zich hebben ontwikkeld. Voorkennis is nodig voor het krijgen van in-

Afb. 1 Historisch-geografische onderzoeksmethoden en hun toepassing bij het cultuurhistorisch landschapsonderzoek in Midden- en Oost-Brabant.

LEGENDA

- grens verschillende rechterlijke territoria
- - - grens Midden- en Oost-Brabant
- ▬ Meijerij van 's Hertogenbosch
- ▨ Holland
- ▤ Baronie van Breda
- ▥ Overige

(naar Schepenbank 1980)

Afb. 2 De grenzen van het streekplangebied Midden- en Oost-Brabant doorsnijden een aantal oude politiek-juridische territoria.

zicht in latere ontwikkelingen. Daarom wordt voor het rivierengebied en voor de zandregio eerst een 'natuurlijke' uitgangssituatie beschreven. We noemen dit onze eerste dwarsdoorsnede in de tijd: een reconstructie van de bewoningsmogelijkheden omstreeks 800 na Christus (het is een aanduiding van de situatie waarin het landschap in de Vroege Middeleeuwen verkeerde).

In de paragraaf 'Landschapsverandering' wordt aandacht besteed aan de veranderingen die zich na de Vroege Middeleeuwen (500-1000) tot in de Nieuwe Tijd (1000-1840) in het landschap hebben voorgedaan.

In de paragraaf 'Latere ontwikkelingen' worden recentere veranderingen in het cultuurlandschap behandeld (1840-heden).

In de afsluitende paragraaf 'Sporen in het landschap' wordt beschreven welke relictten uit verschillende perioden tot op de huidige dag in het cultuurlandschap bewaard zijn gebleven.

2.2 Gebiedsindeling

De geschiedenis van het cultuurlandschap van Midden- en Oost-Brabant heeft zich niet overal op dezelfde wijze voltrokken. Daarom delen we het gebied op in een tweetal regio's waarbinnen een aantal parallelle ontwikkelingen heeft plaatsgevonden. Daarbij moeten we ons bewust zijn van het feit dat, afhankelijk van het tijdstip en afhankelijk van het onderwerp, Brabant op uiteenlopende manieren kan worden ingedeeld in regio's. Een indeling op basis van de huidige bodemtypen die Steegh in zijn 'Dorpen in Brabant' hanteert (1978, p. 7 e.v.) levert een andere begrenzing op dan een territoriale indeling op basis van oude juridische eenheden (afb. 2)

Wij hebben ons onderzoeksgebied verdeeld in het rivierengebied en het zandgebied. De westelijke grens wordt gevormd door de grens met het streekplan West-Brabant (Renes 1984a). Deze grens is om planologische redenen getrokken en doorsnijdt een aantal historisch(-geografische) eenheden, zoals de Langstraat en de Baronie van Breda.

2.3 Bronnen

De historisch geograaf doet uitspraken over ouderdom en (voormalige) functies van relictten in het cultuurlandschap. Daartoe staan hem verschillende gegevens ten dienste. Er zijn drie soorten onderzoeksgegevens te onderscheiden:

- onderzoeksgegevens met een historische inslag, afkomstig uit de historische kartografie, de archeologie, de naamkunde, de

- historische bouwkunde, de agrarische geschiedenis, de kerk-geschiedenis en ander specifiek historisch onderzoek;
- onderzoeksgegevens zonder specifiek historische inslag, zoals hydrologische, bodemkundige en paleo-ecologische gegevens;
 - onderzoeksgegevens die tijdens veldbezoek konden worden verzameld.

De historische gegevens worden gebruikt voor het schetsen van het ontstaan van de antropogene elementen waaruit het landschap is opgebouwd. De bodemkundige en paleo-ecologische gegevens dienen om de natuurlijke context te schetsen waarbinnen de ontwikkeling van het cultuurlandschap heeft plaatsgevonden.

2.3.1 Historische kartografie

Midden- en Oost-Brabant zijn arm aan historische kaarten. Van het Brabantse rivierengebied zijn nog de meeste oude kaarten aanwezig. Dit hangt gedeeltelijk samen met de waterstaatkundige situatie. In de nattere delen van Nederland moesten al vroeg vele waterstaatkundige kwesties worden opgelost: dit vroeg om gedetailleerde kaarten.

Een van de oudste gedetailleerde kaarten uit deze streek dateert van 1562. Het is de kaart van de Biesbosch en omgeving van Pieter Sluyter (Donkersloot-de Vrij 1981, p. 136). De latere militaire betekenis van dit gebied, denk aan de belegering van 's-Hertogenbosch in het begin van de 17e eeuw en de vestingstad Grave, leverde ook veel kaarten op. Vaak waren het gecombineerde waterstaatkundige en militaire kaarten.

Zand-Brabant komt er hierbij vergeleken bekaaid af. Behalve enkele kleinschalige, dus weinig gedetailleerde kaarten uit de 16e en 17e eeuw, zoals de kaarten van Van Deventer, van 's-Grooten en Willibrordus vanden Burght (Donkersloot de Vrij 1981, p. 128, 132 en 144), is er van vóór de 18e eeuw weinig bruikbaar kaartmateriaal aanwezig dat het onderzoeksgebied op eenduidige manier weergeeft.

Pas met de kaart van Verhees uit 1794 bezitten we een vrij betrouwbare, redelijk gedetailleerde (schaal ca. 1 : 80 000) kartografische weergave van de Meijerij van 's-Hertogenbosch (1). De kaart beslaat praktisch het gehele onderzoeksgebied. Alleen het meest westelijke deel ontbreekt.

Vanaf de 19e eeuw is dit verschil in kwaliteit tussen de kaarten van laag- en hoog-Nederland niet meer aanwezig. In 1832 kwamen de kadasterkaarten gereed die geheel Nederland in dezelfde mate van detail weergeven en kort daarna kwam de Topografische Militaire Kaart van Nederland tot stand.

2.3.2 Archeologie

Hoewel in Midden- en Oost-Brabant van oudsher veel archeologische vondsten zijn gedaan, is er eigenlijk pas gedurende de laatste decennia sprake van een meer systematisch uitgevoerd archeologisch onderzoek. Het valt buiten het kader van dit rapport om diepgaand op de Brabantse archeologie in te gaan.

Ook hier is het onderscheid tussen rivieren- en zandgebied van betekenis. In het rivierengebied is in het voetspoor van en ter ondersteuning van de bodemkartering veel archeologisch onderzoek uitgevoerd. Dit alles in het kader van de na-oorlogse ruilverkavelingen. Vooral het archeologisch onderzoek in de Maaskant door Modderman (1950) is voor ons van belang. Later heeft Willems (1981) deze gegevens meer 'up to date' gemaakt. Voor het zandlandschap zijn de studies van Beex (zie lit. lijst), die als pionier van de moderne Brabantse archeologie kan gelden, van belang (2). Van zijn hand verscheen onder andere een groot aantal archeologische gemeente-overzichten (zie par. 5.2 e.v.).

De laatste jaren is de Brabantse archeologie aan een indrukwekkende inhaalmanoeuvre bezig, die heeft geresulteerd in een aantal opzienbarende bevindingen over oude bewoning en bewoningscontinuïteit vanaf de Romeinse tijd. Zo is onlangs een studie verschenen waarin de resultaten van een uitgebreide archeologische inventarisatie van het Dommeldal in een breder historisch en landschappelijk kader is geplaatst. Het feit dat deze studie ook werd verricht in opdracht van de (toenmalige) Provinciaal Planologische Dienst van Noord-Brabant, plaatst deze op één lijn met de onze (Kortlang 1987). Maar vooral de verschillende publicaties van Theuws, uitmondend in zijn dissertatie over de archeologie van de Vroege Middeleeuwen (Theuws 1988) hebben de kennis over de vroegmiddeleeuwse bewoning in zand-Brabant enorm vergroot. Ons onderzoek heeft voor deze periode op zijn ideeën voortgeborduurd, waarbij wij getracht hebben vooral vanuit een landschappelijke optiek een aantal verfijningen aan te brengen.

2.3.3 Naamkunde

Oude veldnamen, plaats- en streeknamen kunnen veel historisch-landschappelijke informatie bevatten. Alleen is het niet altijd eenvoudig deze informatie uit de namen 'los te weken'. Enerzijds komt dit doordat het ontleden en verklaren van oude toponiemen zeer specialistische kennis vereist; de historisch geograaf vaart in deze op het kompas van de naamkundige. Anderzijds zijn niet alle naamkundigen landschappelijk onderlegd of geïnteresseerd. Hierdoor kan het voorkomen dat naamsverklaringen, die voor een historisch geograaf binnen een gegeven landschappelijke situatie zeer aannemelijk zijn, door anderen over het hoofd worden gezien, of als niet passend

worden afgewezen (3). Daarnaast zijn het juist de locale historici en heemkundigen die veel oude (veld)namen kennen en deze binnen de locale geschiedenis weten te plaatsen en te verklaren. Hier gaat het vooral om relatief jongere doorzichtige namen die met situaties of personen uit de recentere geschiedenis verbonden zijn. Ook hen ontbreekt het vaak aan de specifiek naamkundig-taalkundige achtergrond, zodat uiterste voorzichtigheid geboden is.

Naast locale bronnen maakten wij veiligheidshalve het meest gebruik van nationale en internationale standaardwerken op dit gebied (4).

9.10.89/5749

Afb. 3 De oude toren van Nuenen, kort voor de afbraak in de vorige eeuw (schilderij van Vincent van Gogh).

2.3.4 Historische bouwkunde

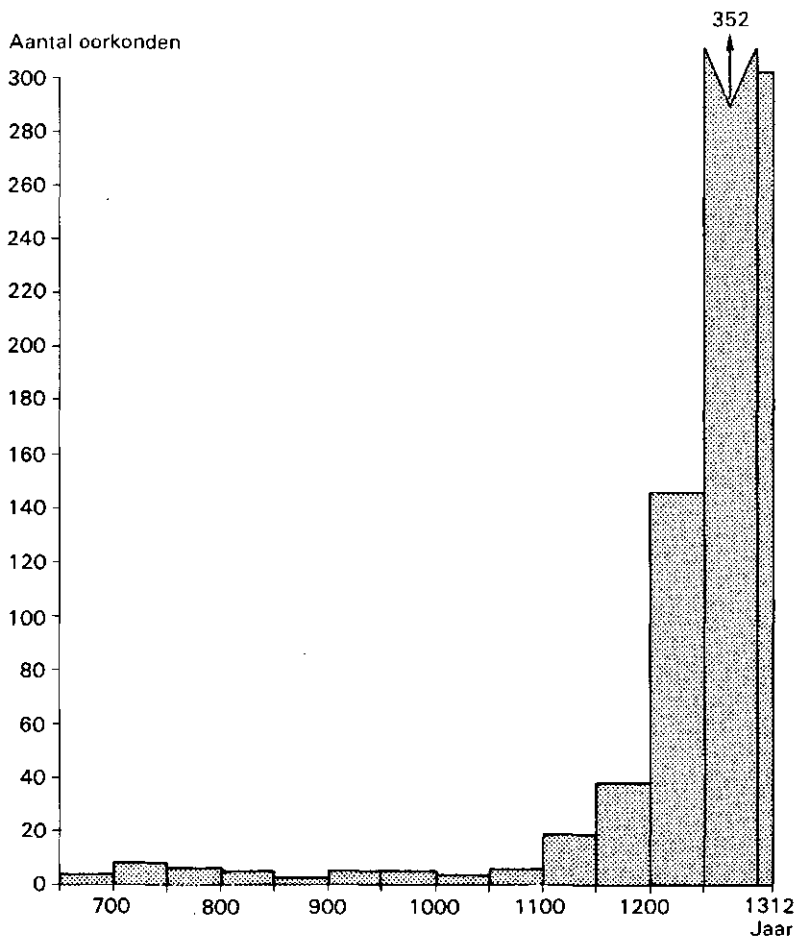
Een discipline die men niet direct zou verwachten in een onderzoek als het onze is de historische bouwkunde. Het inventariseren en beschrijven van bouwkundig belangrijke objecten maakt geen deel uit van dit onderzoek. Een uitzondering vormen de oude kerken en kastelen (afb. 3). Op de historisch-geografische betekenis van kerken en kastelen wordt in paragraaf 3.3.6.2 nader ingegaan. Voor de datering van de nog bestaande oude kerken kon meestal gebruik gemaakt worden van materiaal van de Rijksdienst Monumentenzorg (5) en het Schetsenboek van Hendrik Verhees (Van Laarhoven 1975). Daarnaast leverde het boek *Kastelen in Brabant* (1982), met een (wat te over-)complete inventaris van al dan niet verdwenen kastelen, aanvullende informatie.

2.3.5 Oorkonden

Aan de basis van veel historisch onderzoek liggen schriftelijke bronnen. Een categorie daarvan bestaat uit oorkonden. Oorkonden zijn schriftelijke getuigenissen, vaak opgemaakt in een bepaalde vorm, over handelingen van juridische aard, zoals schenkingen, overdracht van land, kerkelijke regelingen, enz. Brabant is rijk aan oude oorkonden. De oudste dateren uit de Merovingische tijd. Voor de Meijerij van 's-Hertogenbosch, dat het grootste deel van ons onderzoeksgebied beslaat, geeft het prachtige oorkondenboek van de Meijerij een overzicht van de bewaard gebleven oude oorkonden tot 1312 (6) (afb. 4). Naast besprekingen van de oorkondeteksten waarin aandacht wordt besteed aan datering en herkomst, besteedt de bewerker veel aandacht aan naamkundige aspecten. Zowel de naamsverklaring als ook de ligging van oude veld- en nederzettingsnamen worden in veel gevallen behandeld. Voor het voormalige Hollandse deel van Brabant, De Langstraat (en het Land van Heusden) is voornamelijk gebruik gemaakt van de oorkondenboeken van Van Mieris en het oorkondenboek van Holland en Zeeland bewerkt door Van den Bergh (O.H.Z.). Voor de overige delen van het onderzoeksgebied zijn alleen oude 19e- en begin 20e-eeuwse bronnenbewerkingen aanwezig (7). Ten slotte leverde het boek van Enklaar over de gemene gronden (de gemeijnten) in Noord-Brabant veel materiaal op.

2.3.6 Historische literatuur

Naast de genoemde informatiebronnen hebben we gebruik gemaakt van een veelheid aan (locale) literatuur, gepubliceerd in boeken en tijdschriftartikelen. De informatie varieerde van zeer gedetailleerde beschrijvingen van losse objecten, tot goed onderbouwde nederzettingsanalyses, zoals bijv. over Den Dungen (Minderhout 1976).

Afb. 4 Aantal overgeleverde oorkonden over de Meijerij van 's-Hertogenbosch tot 1312.

2.3.7 Hydrologie, bodemkunde en paleo-ecologie

Naast onderzoeksgegevens met een historische inslag hebben we gewerkt met recente gegevens over de hydrologische en bodemkundige toestand van Midden- en Oost-Brabant. Deze gegevens vormden de basis voor de reconstructie van de oude (vroegmiddeleeuwse) bewoning die op de historische landschapskaart is aangegeven. Een voordeel van deze gegevens is dat ze voor het hele onderzoeksgebied op uniforme wijze zijn verzameld en op kaart gezet. Een nadeel is natuurlijk dat ze op zich geen historische informatie bevatten. De vertaling van deze gegevens naar momenten in het verleden bleek een uitdaging te zijn. In hoofdstuk 3 en Aanh. 4 wordt dit uitgewerkt.

2.3.8 Veldwerk

In ons onderzoek heeft veldwerk slechts op zeer beperkte schaal plaatsgevonden: het hele gebied is 350 000 ha groot! Toch is bij dit type onderzoek veldwerk altijd noodzakelijk, al was het alleen maar omdat het de onderzoeker kan behoeden voor het maken van blunders. Tenslotte is het dit landschap (en niet de gekarteerde versie daarvan) waar alles om draait.

3 DE KAARTEN

3.1 Inleiding

Het Brabantse cultuurlandschap bevat nog veel overblijfselen (relicten) uit vroegere tijd, daterend uit verschillende periodes, met uiteenlopende oude functies. Het ene gebied in Brabant kent een grotere rijkdom aan relicten dan het andere gebied. Veel oude elementen zijn wegens 'overcompleet' al in een verder verleden door de Brabanders opgeruimd: deze oude gebouwen, heggen, houtwallen enz. hadden hun oude functie verloren. Ze stonden in de weg en werden verwijderd. Pas door ruilverkavelingen en daarmee samenhangend de opkomst van de intensievere landbouw, is in korte tijd en op grote schaal een aantal gebieden van z'n relicten beroofd. De aanwezigheid van relicten in een gebied berust dus deels op toevallige factoren en deels op recentere grootschalige veranderingen in het landschap.

De relicten in Midden- en Oost-Brabant zijn door ons geïnventariseerd en aangegeven op de relictenkaart (Kaart 1).

Om de verspreide relicten beter historisch te kunnen plaatsen en uiteindelijk te waarderen, hebben we naast de relictenkaart de historische landschapskaart vervaardigd (Kaart 2). Deze kaart bevat een drietal dwarsdoorsneden in de tijd (\pm 800, 1840 en 1900), ingetekend op een huidige topografische ondergrond. Hiermee zijn de ontwikkelingen in het Brabantse cultuurlandschap door de eeuwen heen gevisualiseerd.

Door de relictenkaart en de historische landschapskaart samen te gebruiken is het mogelijk om de historische betekenis van een relict te bepalen. Van de relictenkaart is af te lezen waar het relict is gesitueerd, hoe oud het is en wat de vroegere functie is geweest. De spreiding bepaalt de zeldzaamheid van het relict.

Door deze gegevens te transponeren naar de historische landschapskaart wordt de informatiewaarde van het relict vergroot. Daarom bespreken we eerst de opbouw van de legenda van de historische landschapskaart. Daarna komt de relictenkaart aan de orde.

3.2 De historische landschapskaart

3.2.1 Inleiding

De legenda van de historische landschapskaart valt in twee delen uiteen. Met behulp van kleuren, kleurcombinaties en horizontale arceringen is aangegeven hoe de landschappelijke

situatie rond 1840 was. Een verticale arcering hieraan toegevoegd geeft aan hoe dit in de gebieden die tussen 1840 en 1900 zijn ontgonnen het geval was. Daarnaast is voor het hele gebied aangegeven waar in de Middeleeuwen de intensief gebruikte cultuurgronden en de oude bewoningskernen waren gesitueerd. Hiervoor is gebruik gemaakt van een aantal pointileringen.

Deze tweedeling kan ook anders worden verstaan: vanaf 1840 beschikken we voor het hele gebied over betrouwbaar topografisch kaartmateriaal, terwijl we voor de oudere situaties onze toevlucht moesten nemen tot landschapsreconstructies. De combinatie van beide benaderingen geeft ons een goed beeld van de dynamiek die in de loop van zo'n kleine 2000 jaar kenmerkend is geweest voor de ontwikkeling van het Brabantse cultuurlandschap. Eerst bespreken we de topografisch 'betrouwbare' periode. Daarna gaan we in op de aard en de zeggingskracht van de 'onderliggende' landschapsreconstructies.

3.2.2 Grondgebruik, parcelering en perceelsrandbegroeiing en bebouwing in 1840 en 1900 (8)

3.2.2.1 Grondgebruik

Heel Nederland is door de mens gemaakt, heel Nederland is een cultuurlandschap. Door de eeuwen heen hebben mensen als gebruikers van de grond direct of indirect invloed uitgeoefend op het landschap. Het Brabantse landschap vormt op deze regel geen uitzondering, integendeel. Zo is de ontstaanswijze van de uitgestrekte heidevelden, die zich tot ver in de vorige eeuw hebben kunnen handhaven, een andere dan van de oude akker- en weilandcomplexen. Zijn de heidevelden mede ontstaan door een extensief gebruik door de mens, de akker- en weilandcomplexen vroegen een vaak zeer intensieve bewerking. Hierop is het eeuwenlang 'scheppen, graven, kruien, zaaien, oogsten en bouwen' van toepassing. Deze tweedeling werkt door in de kleuren van de historische landschapskaart: de zeer extensief gebruikte gronden zijn aangegeven met de lichtpaarse kleur voor heide en woeste grond, terwijl de meer intensief gebruikte gronden in de overige pasteltinten zijn aangegeven. Gemakshalve kan hier ook de tweedeling niet (of nauwelijks) cultuurland en cultuurland worden gehanteerd.

Akkerland

Het akkerland vormde het hart van het areaal intensief gebruikt cultuurland, het hart van een locale agrarische samenleving. Daarbij moeten we er ons van bewust zijn dat rond 1840, en zelfs in het merendeel van de uitbreidingen van het cultuurland die tussen 1840 en 1900 tot stand zijn gekomen, het akkerland nog steeds alleen op de relatief gunstigste plekken was gesitueerd. Immers, kunstmest, waardoor in recentere tijden ook slechtere gronden beakkerd konden gaan worden, was nog niet voorhanden. In Brabant is kunstmest pas op gro-

tere schaal rond 1900 toegepast.

Grasland

Het grasland viel in de 19e eeuw nog in twee categorieën uiteen: namelijk het intensief gebruikte grasland: grasland als wisselland op de akkercomplexen of gelegen in de beekdalen en grotere natte arealen, en het extensief gebruikte grasland: gelegen in de heide, de zogenaamde grasheide, of in de 'pelen', de (hoog)venen. Deze scheiding is niet altijd duidelijk en kon door lokale hydrologische, sociaal-economische en agrarisch-technische omstandigheden variëren. Slechts de eerste categorie wordt tot het intensief gebruikte cultuurland gerekend en is als zodanig op de historische landschapskaart aangegeven. De grasheide en delen van de 'pelen' zijn merendeels als heide en woeste grond gekarteerd (afb. 5).

Gemengd grondgebruik

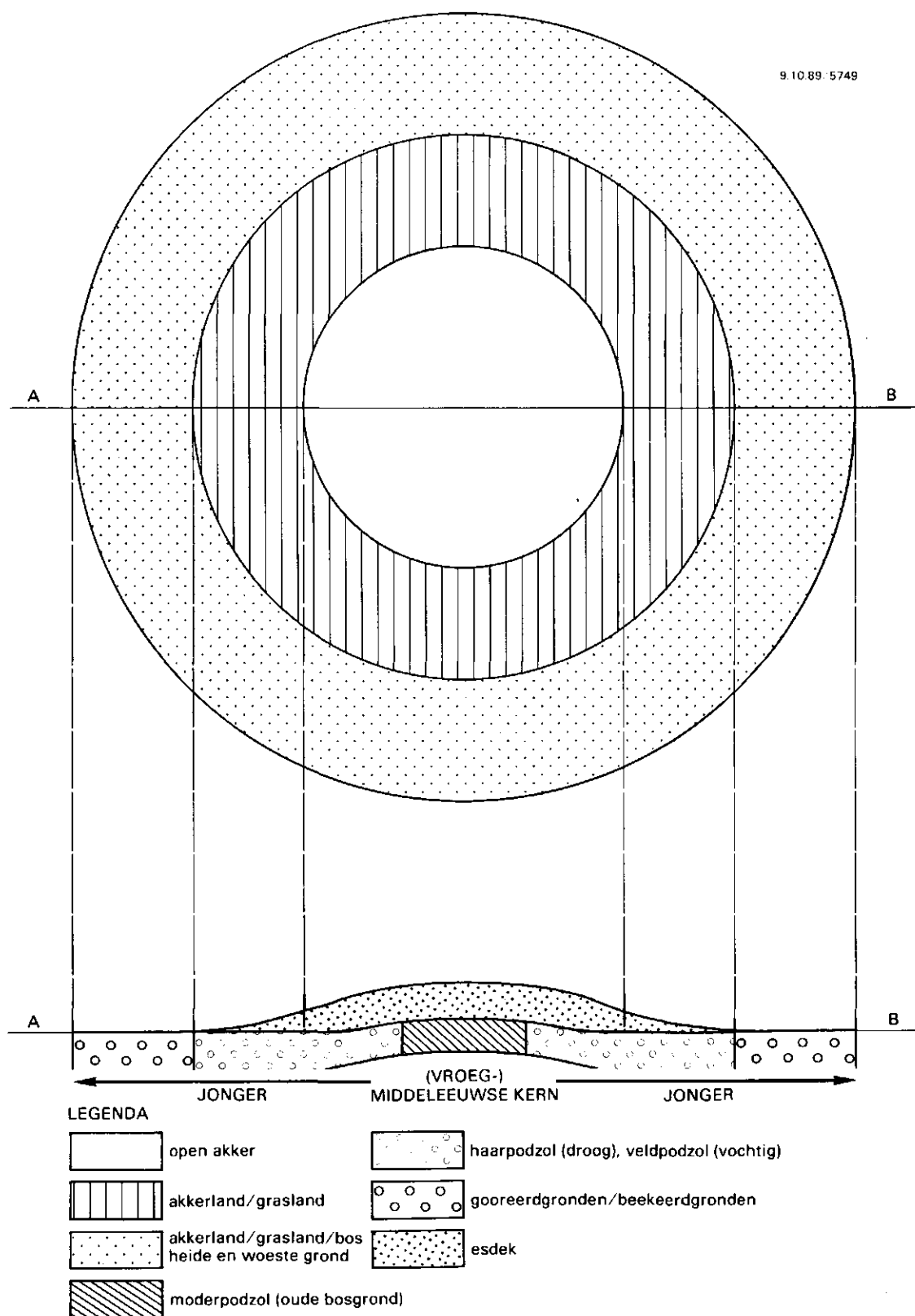
Naast de duidelijk onderscheiden akker- en graslandcomplexen, zijn op de historische landschapskaart nog twee mengcategorieën van grondgebruik aangegeven. Bij de categorie akker-/grasland was nog steeds sprake van intensief gebruikt cultuurland, waarbij kleine akkertjes werden afgewisseld met graslandpercellen. De beide grondgebruikstypen werden meestal van elkaar gescheiden door perceelsrandbegroeiing (zie aldaar).

De categorie akker-/grasland/bos/heide en woeste grond is een restgroep waarbij alle soorten grondgebruik door elkaar lagen. Hier bestond de afscheiding tussen de verschillende soorten grondgebruik uit begroeide perceelsranden (zie aldaar), kleine boscomplexjes en uit reststukjes heide. Het onderscheid cultuurland - niet (of nauwelijks) cultuurland is hierbinnen niet meer kartografisch weergegeven.

3.2.2.2 Percelering

De percelering in 1840 en 1900 in een bepaald gebied bevat zowel informatie over de natuurlijke gesteldheid ten tijde van de ontginning, alsook aanwijzingen over de mogelijke ouderdom van de ontginning. Daarnaast geeft het samen met de oudste kadastrale Minuutplans van ca. 1830 inzicht in de bezitsverhoudingen die binnen bepaalde complexen akkerland en grasland in de vorige eeuw aanwezig waren (9).

Eerst bespreken we de zichtbare, dus op de oude topografische kaarten aangegeven, percelering. Daarna staan we stil bij het fenomeen dat ogenschijnlijk ongeperceleerde gebieden kadastraal wel in een groot aantal bezitspercelen uiteen konden vallen. Daarbij wordt de vuistregel gehanteerd dat geperceleerde gronden (met zowel zichtbaar topografische, als ook onzichtbare kadastrale begrenzingen) vallen binnen de categorie 'intensief gebruikte akker- en graslanden'.

Afb. 5 Bodemgebruik op de historische landschapskaart (1840), bodemtypen en relatieve ouderdom.

Er zijn een paar algemene richtlijnen te formuleren over de verhouding percelering, oorspronkelijke natuurlijke gesteldheid en ouderdom van ontginningen in het Brabantse landschap. Tevens moet onderscheid gemaakt worden tussen percelering in oorspronkelijk natte, en oorspronkelijk drogere gebieden.

Strokenverkaveling

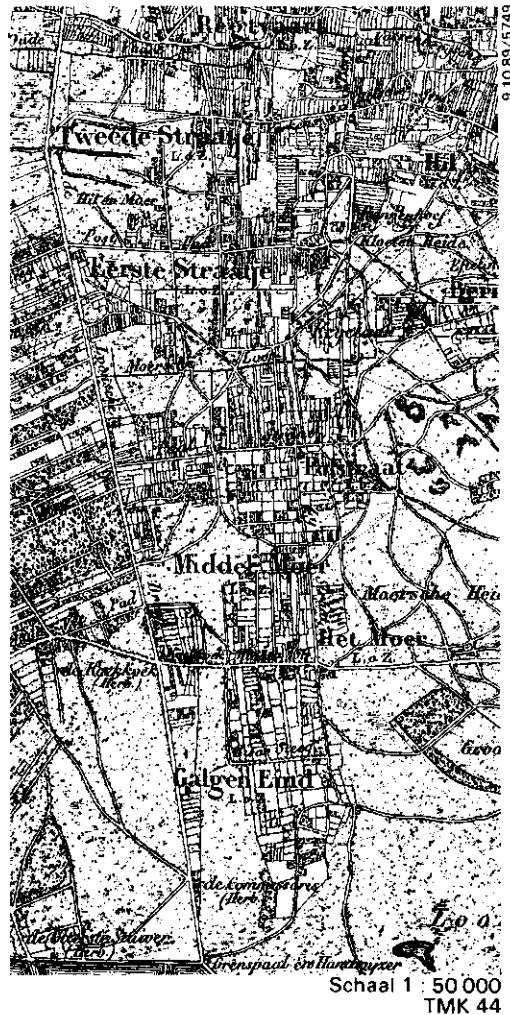
Oorspronkelijk natte landschappen, dus moerassen of venen, konden meestal maar op één manier ontgonnen worden, namelijk met behulp van een strokenverkaveling. Zowel in de oorspronkelijk grotendeels met veen bedekte Langstraat, in de ook natte Maaskant, alsook in de beekdalen van het Brabantse zandgebied, is de ontginning altijd door de aanleg van een strokenverkaveling uitgevoerd. Dit impliceert al dat een strokenverkaveling op zich meer zegt over het oorspronkelijke natuurlijke landschap ten tijde van de ontginning, dan over het ontginningsmoment. Willen we meer duidelijkheid krijgen over de ouderdom van deze ontginningen dan kan de strokenverkaveling slechts als eerste indicatie hiervoor worden gebruikt. Door aanvullend historisch-geografisch onderzoek is een oorspronkelijke strokenverkaveling nader te dateren. Hierbij moet rekening worden gehouden met de mogelijkheid dat oorspronkelijke natte, venige natuurlandschappen in de loop van de tijd door natuurlijke verdroging, door mensen tot stand gebrachte ontwatering, maar ook door een normaal agrarische gebruik (ploegen) geheel of gedeeltelijk konden inklinken en oxideren of veraarden. Dit heeft bijv. in de Langstraat geleid tot een totale verandering van het natuurlijk substraat: het oorspronkelijk aanwezige veendek is (grotendeels) verdwenen en vervangen door een substraat dat niet direct in verband staat met de oorspronkelijke inrichting in stroken (zie 4.2.1). Door deze veranderingen is een oorspronkelijk zeer regelmatige strokenverkaveling deels verdwenen, of slechts in een onregelmatiger, dus minder goed herkenbare, vorm op de 19e-eeuwse kaarten zichtbaar (afb. 6).

Ook in de van oorsprong drogere gebieden zijn ontginningen uitgevoerd met gebruikmaking van een strokenverkaveling. In tegenstelling tot wat hiervoor over de natte gebieden is gezegd, kan een strokenverkaveling hier wel een ouderdomsindicatie geven (zie paragraaf 5.4.1.1). Het betreft hier meestal een wat onregelmatiger strokenverkaveling dan in de natte gebieden.

Of er nu sprake is van een regelmatige, of een onregelmatige strokenverkaveling, in (oorspronkelijk) natte gebieden zowel als in drogere gebieden duidt een strokenverkaveling altijd op een samenwerkingsverband dat de ontginners moesten aangaan om de ontginning te kunnen uitvoeren.

Strokenverkaveling, blokverkaveling en gemengde verkaveling

Naast de regelmatige en onregelmatige strokenverkaveling is op de historische landschapskaart een categorie 'stroken/blokken/-gemengd' onderscheiden. Stelden we dat een strokenverkaveling altijd gefundeerd was op afspraken tussen de verschillende

Afb. 6 De Moeren tussen Kaatsheuvel en Dongen (T.M.K. ± 1850).

ontginners, voor een blokverkaveling is dit lang niet altijd het geval. Alleen de in 1840 niet al te veel voorkomende categorie 'regelmatige blokverkaveling', is op dit punt vergelijkbaar met de strokenverkaveling; ook aan dit verkavelingstype liggen een aantal afspraken over de indeling van de te ontginnen heidegronden ten grondslag. Het merendeel van dit verkavelingstype is na 1840 ontstaan.

Er wordt aangenomen dat onregelmatige blokverkaveling de oervorm van de ontginningen is geweest. De mens maakte zich een akkertje waarvan de begrenzing was aangepast aan de natuurlijke omgeving, m.a.w. er was absoluut geen noodzaak tot enige regelmaat. Het is niet waarschijnlijk dat veel van deze oorspronkelijke onregelmatige blokverkavelingen zich tot in het 1840-landschap hebben kunnen handhaven. Daarvoor was deze vorm van landinrichting vaak nog te weinig permanent. Onderzoek

uitgevoerd in andere delen van Nederland sluit toch de mogelijkheid niet uit dat delen van deze oude inrichting nog op de oudste kadstrale minuten van ca. 1830, dus in de bezitsverhoudingen zijn terug te vinden, of van daaruit zijn te reconstrueren. Waarschijnlijk zijn sporen van oude landinrichting door de later opgeworpen essen afgedekt en daarmee deels verdwenen. Maar sommige oude kavelgrenzen zijn mogelijk in de oude kadastrale verkaveling geconserveerd.

3.2.2.3 Een historische derde dimensie

Naast percelering, als tweedimensionale aanduiding op de historisch-landschappelijke kaart van Brabant, zijn ook enkele legenda-onderdelen opgenomen die een indicatie geven voor de mate van openheid van het cultuurlandschap in de vorige eeuw, de zogenaamde historische derde dimensie van het landschap. We gaan hier gemakshalve voorbij aan de invloed die verschillende gewassen, in verschillende jaargetijden, op de mate van openheid van het landschap hadden. Deze invloed stellen we ceteris paribus en laten we dus verder buiten beschouwing.

De geomorfologie (de natuurlijke vorm) van het gebied is een gegeven, waarbinnen de mens door allerlei ingrepen de mate van openheid van het landschap kon beïnvloeden. Dat de terreinvormen feitelijk wel als begrenzingen van grotere open gebieden fungeren is o.a. te zien bij de Rechte Heide onder Goirle, die van het westen uit als een muur in het landschap oprijst, en delen van de Peelrand die zich vanuit het westen ook als zodanig in het landschap voordoen. Wij concentreren ons vooral op de bossen, de bebouwde kommen en de begroeide perceelsranden. Deze bepaalden veelal de mate van openheid van het Brabantse cultuurlandschap (10).

Perceelsrandbegroeiing

Onder het legenda-onderdeel 'perceelsrandbegroeiing' vallen zowel houtwallen, houtsingels met een redelijke beplantingsdichtheid, alsook heggen (11).

Perceelrandbegroeiing kan om verschillende redenen zijn ontstaan. Ook hierbij moet weer een onderscheid worden gemaakt tussen (oorspronkelijk) natte gebieden en de drogere Brabantse gronden, tussen spontane houtopslag en aangelegde randbegroeiing. Op oude topografische kaarten zijn beide laatste categorieën niet of nauwelijks van elkaar te onderscheiden. Zo is een deel van de perceelsrandbegroeiing in de Langstraat als spontane houtopslag in niet al te best onderhouden sloten te bestempelen, en is een deel van de randbegroeiing in de Maaskant ontstaan in restanten van oude rivierlopen of als spontane houtopslag in kleiputten voor het dijkonderhoud.

Begroeide perceelsranden dienden zowel voor afgrenzing van percelen, als ook voor gebruikshoutvoorraad. In natte gebieden

verviel de eerste functie. Daar fungeerden de sloten als veekering en perceelsbegrensing. Opmerkelijk is dat in die gebieden waar het oorspronkelijke natte milieu wordt vervangen door drogere omstandigheden (het al eerder genoemde oxideren of veraarden, dus (deels) verdwijnen, van een veendek) op de plek van de vroegere natte sloten perceelsrandbegroeiing deze functie overnam.

Zelfs in de uitbreidingen van het cultuurland die tussen 1840 en 1900 tot stand kwamen werd perceelsrandbegroeiing nog veelvuldig toegepast. Het prikkeldraad, een van de belangrijkste oorzaken van het snel verdwijnen van begroeide perceelsranden als veekering, werd pas vanaf de eeuwwende toegepast (12).

Naast gebieden met begroeide perceelsranden kwamen ook gebieden voor waar deze ontbraken. De begroeide randen vroegen om regelmatig onderhoud. Op de zeer extensief gebruikte gronden kwamen ze dan ook zelden voor; hoogstens als uiterste begrenzing van een bezitscomplex. In gebieden waar akkerlandpercelen naast, of gemengd met graslandpercelen voorkwamen was randbegroeiing echter noodzakelijk: het voorkwam dat grazend vee op de akkertjes kon komen. Maar op de grote aaneengesloten akkercomplexen was het zinloos, en zelfs lastig, de bezitsverhoudingen te accentueren door houtwallen of heggen. Een steen op de hoek van een perceel was in de regel voldoende. Wel moest het akkercomplex door akkerrandbegroeiing worden vrijgehouden van grazend vee als de oogst nog op het land stond, en moest het mestend vee op de akkers worden bijeengehouden nadat de oogst van het land was gehaald.

Bebouwde kommen

Intensief gebruikte gronden vroegen regelmatig onderhoud. Voor zowel het akkerland als voor het intensief gebruikte grasland gold dat de boerderijen er niet te ver vandaan konden liggen. Soms lagen de boerderijen in de 19e eeuw in kernen geconcentreerd bijeen, maar ook verspreide bebouwing kwam in het onderzoeksgebied voor. Op de historische landschapskaart zijn de kernen wel aangegeven, maar is de verspreide bebouwing niet opgenomen.

Het begrenzen van bebouwde kommen berust deels op een subjectieve waarneming en interpretatie van het oude 19e eeuwse kaartmateriaal. Hierbij is een verschil in oorspronkelijke functie van de bebouwing tijdens veldwerk wel gesignaleerd: kleinschalige bebouwing als overblijfsel van een ambachtelijke bevolkingsgroep, of oude, al lang niet meer als zodanig functionerende boerderijen, maar het heeft bij de omgrenzing van de bebouwde komemen geen rol gespeeld. Immers, de huidige situatie in een bebouwde kom kan slechts een indicatie geven over oude functies binnen de oorspronkelijke bebouwde kom. Alleen door gedetailleerd kadasteronderzoek kan de oude 19e eeuwse bebouwingsstructuur worden 'ingevuld' met sociaal-economische gegevens.

We zagen al dat alleen de geconcentreerde bebouwing op de historische landschapskaart is opgenomen. Deze bebouwing was of alleen agrarisch of juist niet-agrarisch, of was gemengd van karakter: boeren naast kleine handwerks- en ambachtsslieden. De overige verspreide agrarische bebouwing moet gezocht worden bij die akkerlandcomplexen waarbij verder geen bebouwde kommen zijn aangegeven.

Veel van de bebouwde kommen zoals die in 1840 in het landschap waren gesitueerd en als zodanig op de kaart voorkomen, zijn dan al (enkele keren) aan verplaatsing onderhevig geweest.

Evenals voor de andere gekarteerde aspecten geldt dat voor de bebouwde kommen de peildata 1840 en 1900 niet meer zijn dan twee momentopnamen. Deze momentopnamen dateren uit een late periode van de levenscyclus van de bebouwde kom, m.a.w. het is, zoals we nog zullen zien in de hoofdstukken 4 en 5, zeker voor dit legenda-onderdeel niet geoorloofd en zeer gevaarlijk aan de vorm en de ligging zonder meer conclusies over oudere situaties te verbinden.

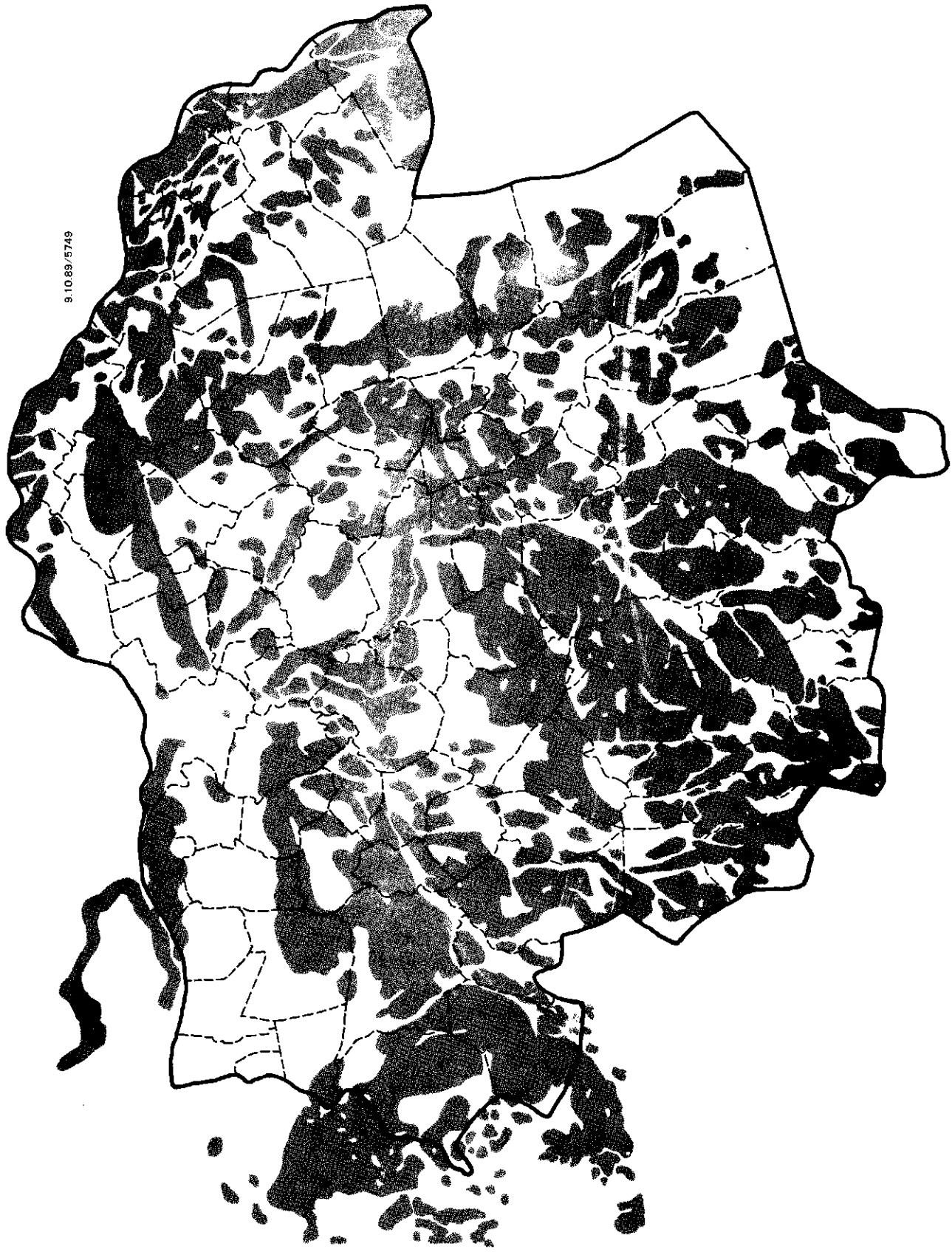
Bossen

Er kan onderscheid gemaakt worden tussen intensief- en minder intensief-gebruikte bossen. Daarbij worden onder de eerste categorie produktiebossen verstaan die regelmatig werden gekapt en waarbij vervolgens door nieuwe aanplant de houtproductie werd veiliggesteld. De tweede categorie bestond uit spontane houtopslag. De bossages die onderdeel uitmaakten van landgoederen en anderssoortige parkaanleg nemen een aparte plaats in. Daarnaast werden in de loop van de eeuwen ook bossen geplant om zandverstuivingen vast te leggen. Het bleek niet altijd mogelijk om tussen deze soorten bos duidelijke onderscheid te maken. Daarom is op de historische landschapskaart bos zonder verder onderscheid opgenomen. Wel blijkt een groot aantal boscomplexen die tussen 1840 en 1900 zijn aangelegd te vallen in de categorie produktiebos, en deels te dienen om zandverstuivingen vast te leggen.

3.2.3 (vroeg-) Middeleeuwse landschappelijke situatie

Om inzicht te krijgen in de verspreiding van het intensief gebruikte cultuurland met de bijbehorende bebouwing in de Middeleeuwen is een landschapsreconstructie gemaakt die steunt op een historisch-geografische interpretatie van hydrologische en bodemkundige gegevens. De eerste reconstructie levert een tweedeling op tussen gebieden die rond 800 wel permanent bewoonbaar waren en gebieden die dat zeker niet waren (13). Binnen de potentieel bewoonbare gebieden is vervolgens aangegeven welke plekken als meest waarschijnlijke kernen van bewoning en akkerland-concentraties zijn aan te merken. Voor een beschrijving van dit laatste verwijzen we naar hoofdstuk 5. Op de historische landschapskaart zijn deze middeleeuwse gegevens aangegeven door middel van verschillende rasters.

9.10.89/5749

± 800 niet bewoonbaar

± 800 potentieel bewoonbaar

Afb. 7 Bewoonbaarheid in Midden- en Oost-Brabant ± 800.

3.2.3.1 Bewoningsgeschiktheid rond 800

Op de reconstructie van de bewoningsgeschiktheid van het Brabantse landschap rond 800 is aangegeven welke gebieden te nat waren voor permanente bewoning en welke gebieden in potentie voor permanente bewoning in aanmerking kwamen (14). Bij het maken van de reconstructie is retrospectief, dus van het heden naar het verleden 'terugkijkend', gewerkt (15). De achterliggend gedachte hierbij was dat het Brabantse landschap in de Middeleeuwen natter, dus deels onbewoonbaarder is geweest dan recente hydrologische gegevens suggereren. Met behulp van oudere kaarten is eerst de recente verdroging, ontstaan door een betere beheersing van de afwatering in het kader van rivier- en beeknormalisaties en ruilverkavelingen, geëlimineerd. Dit leidde al tot grotere oppervlakten natte gebieden in de 19e eeuw (afb. 7). Daarnaast konden met behulp van historisch-geografisch en naamkundig onderzoek verdrogingen in een verder verleden worden opgespoord, zodat uiteindelijk een nat optimum gekarteerd kon worden. Als complement op de natte, niet voor permanente bewoning geschikte gronden, ontstonden bij de reconstructie de zogenaamde droogte-eilanden. Dit zijn gebieden die wel voor permanente bewoning geschikt waren. Dachten we eerst dat pas door archeologisch onderzoek duidelijkheid verschaft kon worden over de oude bewoningskernen binnen deze droogte-eilanden, met gebruikmaking van bodemkundige gegevens is het mogelijk gebleken hierover toch uitspraken te doen.

3.2.3.2 Intensief gebruikte cultuurland in de Middeleeuwen

Elders in dit rapport wordt uiteengezet hoe de verbanden tussen bodemkundige gegevens en de locatie van de oudste bewoningskernen liggen (zie hoofdstuk 5). Hier is het voldoende om op te merken dat er een significant verband lijkt te bestaan tussen het voorkomen van zogenaamde moderpodzolen of oude bosgronden onder de esdekken (16) en de oudste bewoningskernen (17).

Moderpodzolen onder de esdekken komen echter niet in ons gehele onderzoeksgebied voor. Voor de Langstraat geldt dat het uiterst misleidend is om de huidige bodemkundige situatie te vertalen naar het verleden. In de loop van de tijd zijn de bodemtypen daar totaal veranderd. Een oorspronkelijk aanwezig veendek is deels vervangen door zogenaamde Estuarium(klei)-afzettingen en is deels verdwenen zodat de bodem onder het veendek aan de oppervlakte is komen te liggen (zie hoofdstuk 4).

In de Langstraat is de datering van de oorspronkelijke Middeleeuwse veenontginning vanaf de Oude Maasoever naar het zuiden aangegeven. Deze informatie berust dus niet op bodemkundige of hydrologische reconstructiegegevens (zij werden juist genegeerd), maar op historisch-geografisch onderzoek.

In de West- en Midden-Maaskant was het niet mogelijk met behulp van de bodemkundige gegevens nadere uitspraken te doen over de oudste bewoningskernen. Daar kan slechts van de droogte-eilanden of oeverwallen worden opgemerkt dat ze deels vóór 1000 al als bewoningskernen en als intensief cultuurland in gebruik zijn genomen.

3.2.4 Overige onderscheidingen

De in de legenda opgenomen huidige gemeente- en provinciegrenzen komen zowel op de historische landschapskaart, als op de relictkaart voor. Ze dienen als eerste oriëntatie bij het vergelijken van beide kaarten. De historisch-geografische implicaties van deze grenzen worden beschreven in par. 3.3.4.1 en 3.3.4.2.

3.2.4.1 (voormalige) Stuifzanden

De (voormalige) stuifzanden op de historische landschapskaart zijn gebaseerd op bodemkundige aanwijzingen in het huidige landschap. Over de historische betekenis van stuifzanden bestaat onduidelijkheid. Enerzijds kunnen stuifzanden duiden op een overmatig gebruik van oude cultuurgronden, die dan, onder invloed van natuurlijke, of door mensen veroorzaakte verdroging zijn overstoven. Anderzijds kan hun ontstaan alleen een natuurlijke achtergrond hebben. Gekarteerde (voormalige) stuifzanden kunnen dus een historisch-bewoningsbeperkende, maar ook historisch-bewoningsuitbreidende indicaties geven.

3.2.4.2 Enkele combinaties

Op de kaart komen enkele gecombineerde legenda-onderdelen voor die om een nadere uitleg vragen.

- een aantal bebouwde kommen kende perceelsrandbegroeiing. Waar deze beide kartografische aanduidingen gezamenlijk voorkomen betekent het dat het hier een wat ijlere lintbebouwing betrof, waarbij de randbegroeiing tot achter, of naast de huizen doorliep tot aan de weg waarlangs de huizen waren gesitueerd;
- op enkele plaatsen is de verticale arcering, die duidt op uitbreidingen van de cultuurgrond tussen 1840 en 1900, aangegeven in de heide en woeste grond. Hiermee wordt aangegeven dat op de oude kaarten er ter plekke nog heide lag, maar dat men aanstalten maakte deze heide spoedig te ontginnen. Meestal waren al enkele greppels in de heide getrokken, of was een begin gemaakt met bosaanplant.

3.3 De relicttenkaart

3.3.1 Inleiding

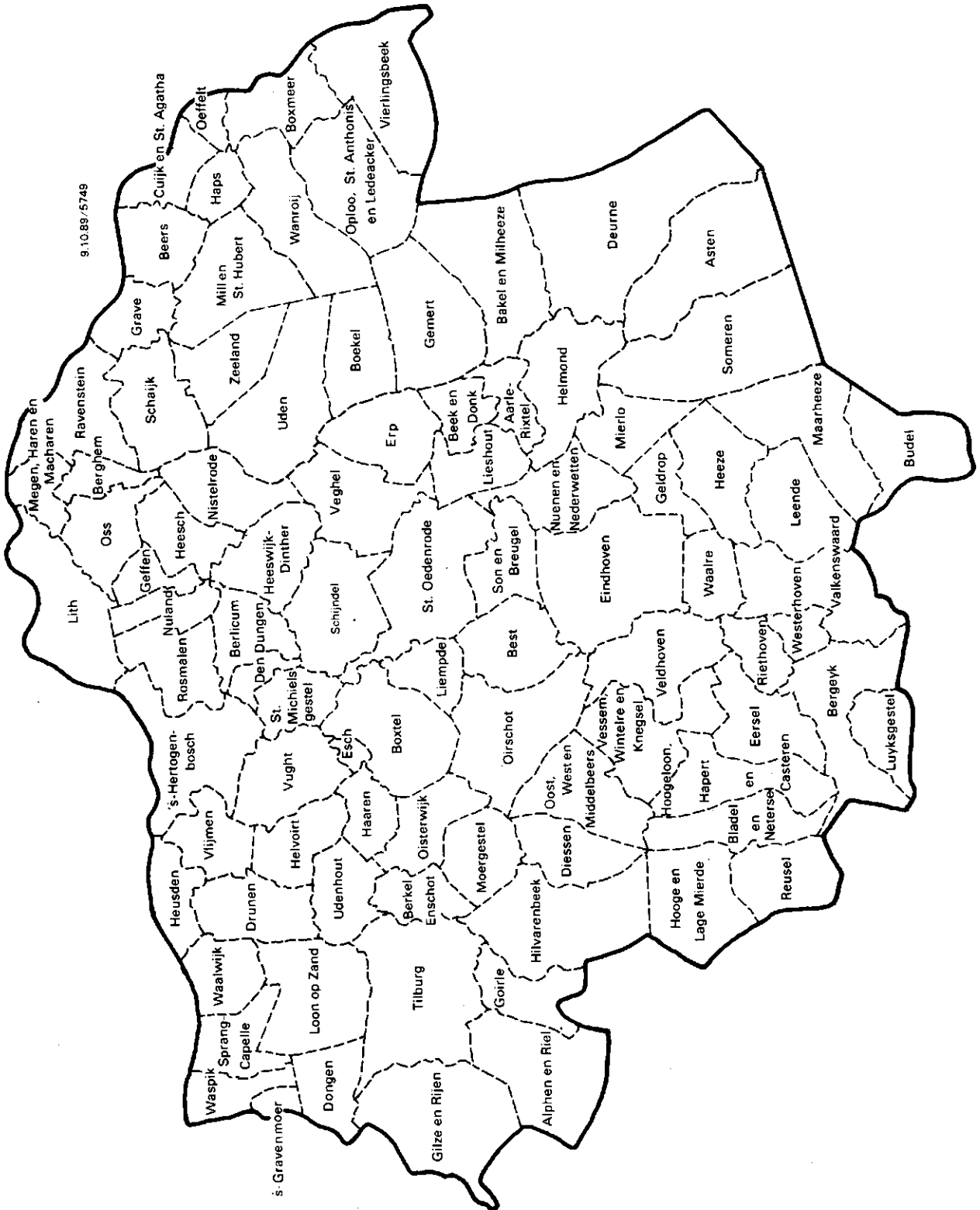
We merken al op dat er regionaal en zelfs lokaal grote verschillen kunnen bestaan tussen de aanwezigheid van relictten in het huidige landschap. Enerzijds is dit toe te schrijven aan toevallige omstandigheden (de ene boer ruimt sneller iets op dan de andere boer), anderzijds hebben zich een aantal ontwikkelingen voorgedaan die grotere gebieden systematischer van hun relictten hebben beroofd. Te denken valt aan grootschalige ruilverkavelingen en landinrichtingsprojecten. Daarnaast werkt alleen al het voortschrijden van de tijd vaak nadelig uit op het blijven voortbestaan van overblijfselen van vroeger menselijk handelen in het landschap. Hoe langer het geleden is dat het prikkeldraad werd ingevoerd, hoe minder de kans is dat de voorloper daarvan, de begroeide perceelsranden, hun bestaan tot op heden hebben kunnen rekken.

Bij de beschrijving van de legenda-onderdelen van de relicttenkaart hanteren we een systematische indeling naar de (voormalige) functie van een relict, nl. politiek/juridische en agrarische relictten, bewoningsrelictten, waterstaatkundige relictten, verkeers- en vervoersrelictten en militaire relictten.

Alvorens de legenda-onderdelen afzonderlijk of in combinatie aan de orde komen, volgen eerst enkele algemene opmerkingen over het begrip relict.

3.3.2 Het relict

De relictten op de kaart zijn in eerste instantie benoemd naar hun historisch relevante, dus niet altijd meer aanwezige, functie. Zo mogelijk wordt aan de relictten ook een datering gegeven. In de loop van de tijd kan de vorm van een relict zijn veranderd: dijken werden aangepast, wegen werden bestraat. Mede doordat hierover, zeker voor de oudere situaties, vaak bijzonder weinig bekend is, gaan we aan deze vormveranderingen grotendeels voorbij. Daarbij is de achterliggende gedachte dat als de mens op een bepaalde plek een bepaalde activiteit ging ontwikkelen, hij daarvoor een vorm koos die geheel met die activiteit in overeenstemming was: vorm en functie waren innig met elkaar verbonden (ter waterkering werd een dijk gelegd). In latere jaren is deze samenhang vaak verdwenen. Of de functie is veranderd (door rivierverlegging heeft de oorspronkelijke rivierdijk zijn waterkerende functie verloren), of functie en vorm van het relict zijn veranderd (van de oorspronkelijke dijk rest slechts een weg). Er is echter nog steeds sprake van een relict als er een element in het landschap aanwijsbaar is dat herinneringen oproept aan de oude situatie (De Bont 1985).

Afb. 8 Huidige gemeentegrenzen in Midden- en Oost-Brabant.

3.3.3 Gaafheid, of veranderingen in het cultuurlandschap tussen 1840 en 1900, en heden

Naast een groot aantal individuele relictten is op de relicttenkaart ook aangegeven in hoeverre de totale inrichting van Midden- en Oost-Brabant gedurende de laatste 100/150 jaar is veranderd. Daartoe is in eerste instantie gekeken naar de mate van verandering van de parcelering en van de structuur van de oude bebouwde kommen. Daarnaast is aangegeven welke begroeide perceelsranden in het huidige landschap teruggaan op oude perceelsrandbegroeiing. Deze drie landschappelijke aspecten geven samen een redelijk beeld van de totale landschappelijke veranderingen in het gebied. De grote 19e- en begin 20e-eeuwse ontginningsgolf laat zich direct aflezen als de historische landschapskaart (Kaart 1) gelegd wordt naast een moderne topografische kaart.

De veranderingen in het grondgebruik zijn slechts gedeeltelijk op de relicttenkaart opgenomen. Enerzijds hangt dit samen met het feit dat eventuele veranderingen in gronduitbating niet goed van opeenvolgende topografische kaartedities zijn af te lezen: een zeer veranderlijk grondgebruik tussen twee edities van de topografische kaart (een periode van 10 tot 20 jaar) onttrekt zich aan het oog van de onderzoeker in geval de eerste editie en de tweede editie toevallig hetzelfde grondgebruik aangegeven. Anderzijds is door de invoering van kunstmest en de internationale (Brusselse) grondslag van het agrarisch bedrijfsvoeren de nog tot in de vorige eeuw aanwezige koppeling tussen natuurlijk landschap en gronduitbating grotendeels verloren gegaan. Hakselmaïs staat zowel op de oude akkercomplexen als in de beekdalen. Daarbij komt nog dat het planologisch instrumentarium op de gronduitbating als zodanig geen invloed kan uitoefenen.

3.3.4 Politiek/juridische relictten

3.3.4.1 Huidige gemeentegrenzen

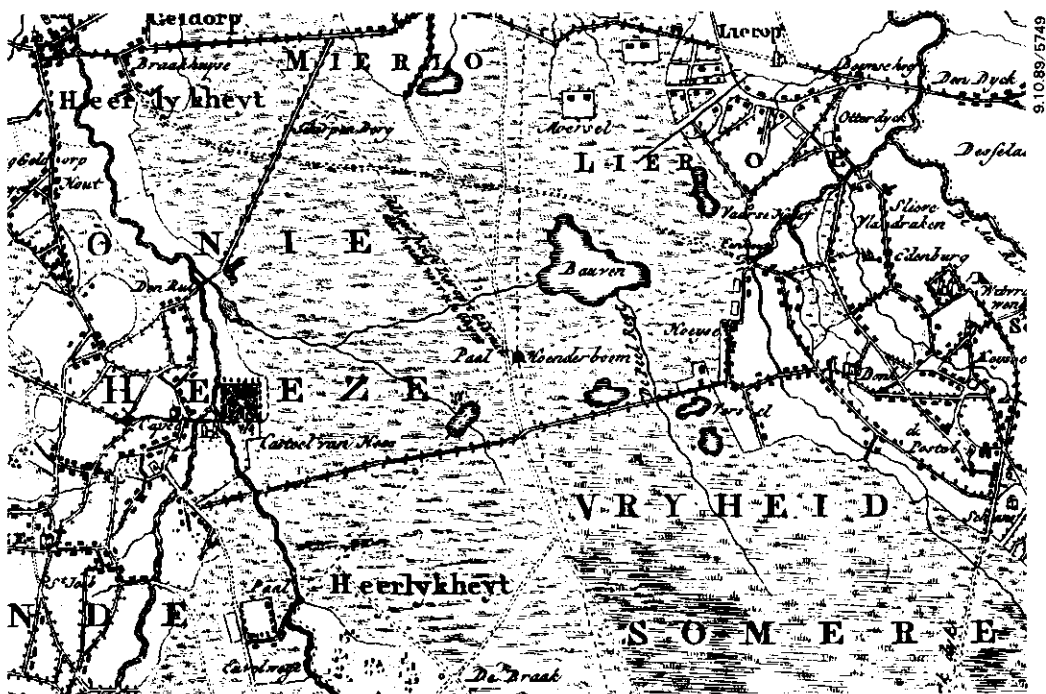
Op de relicttenkaart (en op de historische landschapskaart) zijn alleen de huidige gemeentegrenzen opgenomen (afb. 8). Deels kunnen deze grenzen al een zeer oude geschiedenis hebben, maar deels zijn zij van zeer recente datum. In deel II is voor elke gemeente een beschrijving gegeven van de historische ontwikkelingen van de grenzen. Hiertoe worden een drietal dwarsdoorsneden in de tijd bekeken.

De oudste begrenzingsgegevens betreffen de zogenaamde schepenbanksgrenzen. De schepenbanken waren de directe voorgangers van de moderne gemeenten (Van Ham en Vriens, 1980). Het gaat hier om een reconstructie van de situatie aan de vooravond van de Franse Revolutie, maar deze grenzen geven vaak zicht op veel oudere situaties (18) (afb. 9). Het zijn de oudste gerechtelij-

ke territoria die voor het hele onderzoeksgebied zijn geïnventariseerd.

Hoewel er al in, en direct na de Franse Tijd, enkele gemeentelijke herindelingen hebben plaatsgevonden, is voor de tweede dwarsdoorsnede in de tijd gekozen voor de gemeentebegrenzing in het midden van de 19e eeuw. Het betreft hier de gemeentegrenzen zoals ze in de zogenaamde Kuiper-atlas zijn opgenomen. Deze grenzen sluiten goed aan bij de landschappelijke situatie rond 1840, zoals die op de historische landschapskaart is weergegeven.

De jongste begrenzing is ook de meest recente. Gezien de ontwikkelingen in het meer recente verleden is deze huidige gemeentebegrenzing op de historische landschapskaart niet meer dan een oriëntatiemiddel. Op zich bevat het geen historische informatie.

Afb. 9 Het al op het eind van de 12e eeuw genoemde grensbaken de Hoenderboom op de kaart van Hendrik Verhees uit 1794.

3.3.4.2 Huidige provinciegrens

Evenals de huidige gemeentegrenzen bevat ook dit legenda-onderdeel op zich geen historische informatie en dient het slechts als afgrenzing van het provinciale streekplangebied. Voor de grensgemeenten is in deel II wel aandacht besteed aan eventuele grenswijzigingen. Zowel voor de noordelijke provinciegrens langs de Maas, als ook voor delen van de grens met België geldt dat het soms om jonge grenzen gaat.

3.3.5 Agrarische relictten

3.3.5.1 Parcelering

Zoals al in paragraaf 3.3.3 is aangegeven wordt de mate van gaafheid van het Brabantse cultuurlandschap gedurende de laatste 100/150 bepaald aan de hand van de mate van verandering van slechts een beperkt aantal soorten relictten. In eerste instantie betreft dit de mate van verandering van de parcelering van het al vóór 1840 ingerichte cultuurland, en van de ontginningen die tussen 1840 en 1900 hebben plaatsgevonden. Daarbij moet worden bedacht dat onveranderd cultuurland van vóór 1840 mogelijk veel oudere inrichtingspatronen in zich herbergt, terwijl de inrichting van de ontginningen tussen 1840 en 1900 op zich een vrij recent gegeven betreft.

De minst veranderde verkavelingssituatie (sedert 1840/1900 weinig of matig veranderde parcelering) geeft een gebied de hoogst mogelijke gaafheid: dáár is het merendeel van de perceelsscheidingen in 100/150 jaar niet veranderd. In de minder gave gebieden (sedert 1840 sterk veranderde parcelering) is soms een aantal nog resterende oude perceelsscheidingen op de kaart aangegeven.

Naast de mate van verandering van de parcelering bekijken we ook de veranderingen in de zogenaamde 'historische derde dimensie' (zie par. 3.2.2.3). Dit betreft o.a. de verandering van de perceelsrandbegroeiing gedurende de laatste 100/150 jaar.

3.3.5.2 Houtwallen en brede houtranden

De aanwezigheid van oude houtwallen en brede houtranden is een aanvullend gegeven voor het bepalen van de gaafheid van het landschap gedurende de laatste 100/150 jaar. Het is meestal complementair aan de verkavelingsverandering. Ook hierbij is voor de houtwallen en brede houtranden die bij de ontginningen tussen 1840 en 1900 zijn aangelegd de relictmatigheid vastgesteld. Deze jongere randbegroeiing mag gezien worden als een laatste fase van het gebruik ervan. De komst van het prikkel-

draad maakte deze vorm van perceelsscheiding snel overbodig.

3.3.5.3 Resterend open (akker-)complex

Van de historische landschapskaart is af te lezen welke area-
len cultuurland gekenmerkt werden door een grote mate van
openheid. Het zijn de ongeperceleerde akker- en graslanden.
Vooral van de historisch-geografisch belangrijke oude open
akkercomplexen wordt op de relictenkaart aangegeven of deze
complexen hun oude karakteristieke openheid tot op heden be-
houden hebben. Daarbij gaan we, om al eerder genoemde redenen
(zie par. 3.2.2.3) voorbij aan veranderingen in het grondge-
bruik. Oude open akkercomplexen, of ze nu nog als akkerland of
als grasland worden gebruikt, zijn, als ze niet door begroeide
houtranden zijn onderverdeeld, als gaaf open gebied op de
relictenkaart aangegeven. Hierbij wordt een recentere onder-
verdeling door prikkeldraadafrasteringen niet als een versto-
ring van de openheid beschouwd. Dit geldt overigens ook voor
enkele grote oude open grasland-complexen (bijv. Eerste,
Tweede en Derde Nuland in de Maaskant).

3.3.5.4 Resterende heide

Het oorspronkelijk zeer grote areaal heidegronden is door re-
cente ontginning ineengeschrumpeld tot slechts kleine snippers
heide. Als zodanig geeft dit legenda-onderdeel aan de ene kant
juist het tegendeel van gaafheid weer, maar aan de andere kant
verwijzen deze stukjes heide nog naar de vroegere landschappe-
lijke situatie. Opvallend hierbij is dat naarmate het areaal
heidegronden verkleind werd, de waardering ervoor aanzienlijk
is toegenomen.

3.3.5.5 Resterend oud bos

Een blik op de historische landschapskaart maakt duidelijk dat
in de vorige eeuw er nog amper oud bos in Midden- en Oost-
Brabant aanwezig was. We zagen reeds (zie paragraaf 3.2.2.3)
dat zelfs van deze weinige bossen een deel kort voor 1840 tot
stand was gekomen. Dit legenda-onderdeel is wat de waardering
betreft vergelijkbaar met de resterende heide. Werd bebossing
zo'n 100 jaar geleden voornamelijk gezien als mogelijkheid om
stuifzanden vast te leggen en om nieuw te ontginnen heidegron-
den een wat betere bodemstructuur te geven (ontginningsbossen
werden in de regel snel weer gekapt, waarna de echte agrarische
ontginning kon plaatsvinden), zelfs zeer jonge bossen worden
nu gezien als belangrijk recreatieobject. Ze worden dus rela-
tief (te) hoog gewaardeerd.

3.3.5.6 (restant) Eendenkooi

Al eerder is gewezen op de veranderingen in de historische derde dimensie van het Brabantse cultuurlandschap. Oude eendenkooien spelen hierin soms een conserverende rol. Een eendenkooi kon alleen goed functioneren in een groot stiltegebied. Het was dan ook verboden om dichtbij de eendenkooi huizen te bouwen of op andere wijze de rust te verstoren.

In Brabant lagen de eendenkooien voornamelijk in de grote open, meest extensief gebruikte, graslanden bij 's-Hertogenbosch en in de Maaskant. Juist in deze gebieden heeft het landschap de laatste jaren de neiging om 'dicht te slibben'. Recente ruilverkavelingen hebben het oorspronkelijk extensief gebruikte land voor agrarische bedrijfsvoering geschikt gemaakt (zie par. 4.3.4), waardoor er nieuwe boerderijen in de voormalige open gebieden zijn gekomen en ontsluitingswegen zijn aangelegd. Deze beweging gaat altijd gepaard met een toename van begroeiing. De nieuwe boerderijen zijn afgeschermd met erfbeplanting; langs de wegen zijn lange 'houtige linten' aangeplant. Ook stads- en dorpsuitbreidingen hebben het oorspronkelijke open gebied een meer gesloten karakter gegeven.

De (restanten van) eendenkooien herinneren dus aan de vroegere openheid van het landschap en aan vroegere 'stilte'-gebieden.

3.3.6 Bewoningsrelicten

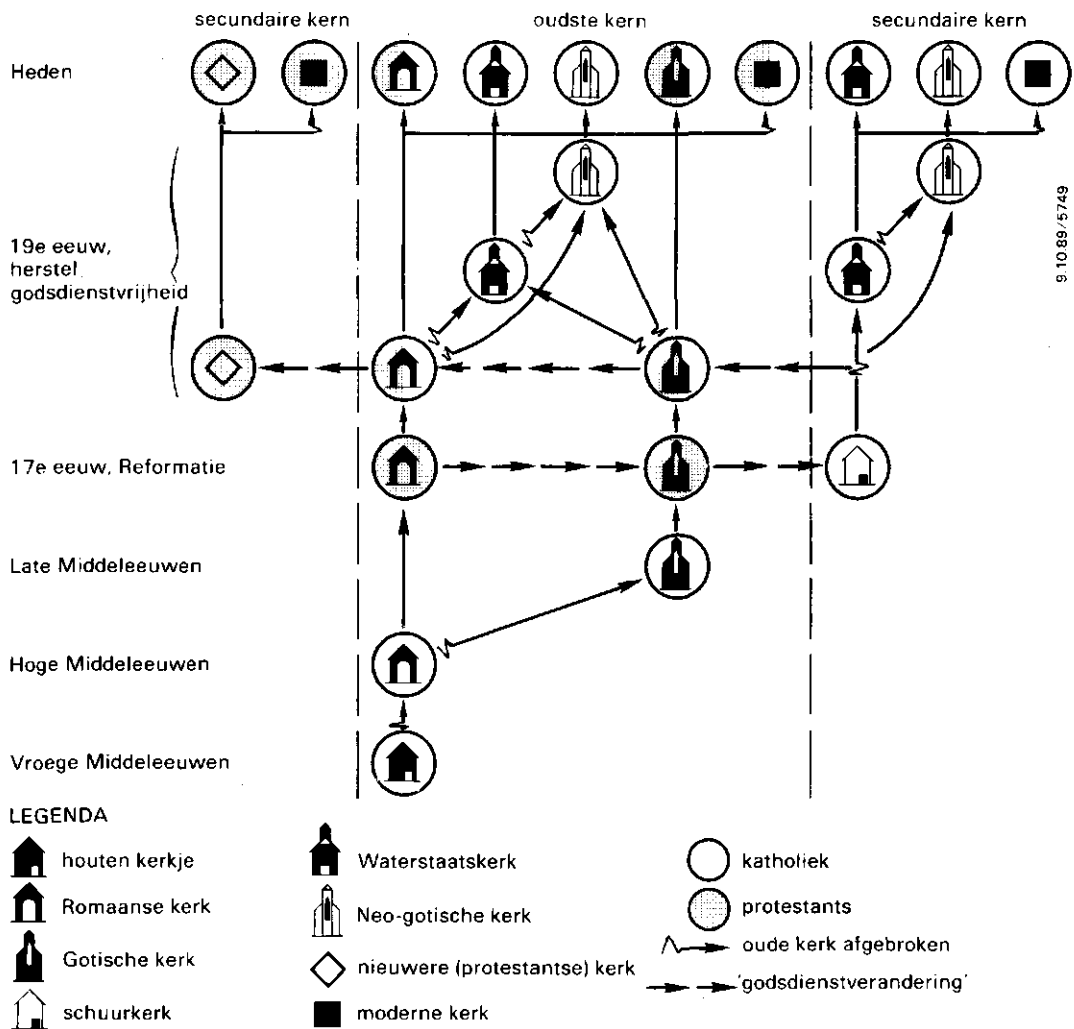
3.3.6.1 Bebouwde kommen vanaf 1840

Op de historische landschapskaart is aangegeven welke bebouwde kommen in 1840 al aanwezig waren en waar de eventuele uitbreidingen tussen 1840 en 1900 zich hebben voorgedaan. Van deze twee categorieën is op de relictenkaart aangegeven in welke mate de structuur van de bebouwde kom is veranderd. Daarbij wordt een tweedeling gehanteerd. Alleen bebouwde kommen waarvan de structuur niet of nauwelijks is veranderd zijn gekarteerd. Uitbreidingen van de bebouwde kommen na 1900 laten zich gemakkelijk afgrenzen door naast de historische landschapskaart een moderne topografische kaart te raadplegen.

3.3.6.2 (vroeg-)Middeleeuwse parochiecentra

(vroeg-)Middeleeuwse parochiecentra spelen een belangrijke rol bij het begrijpen en beschrijven van de nederzettingsgeschiedenis in verschillende delen van Brabant. Het kerkgebouw, al dan niet aanvankelijk van hout, nam een centrale plaats in in het geloofs- en gemeenschapsleven van de Brabantse dorpen. Ten koste van grote investeringen van zo'n gemeenschap werd een kerk gebouwd 'voor de eeuwigheid'. Zelfs bij verplaatsing van

de nederzetting bleef deze geheiligde plek nog lang in functie (afb. 10). Wij noemen dit geografische inertie. Dit betekent dat een eenmaal gedane grote investering - de kerkebouw - ook nadat de nederzetting was verplaatst, ondanks de grotere loopafstand, toch in gebruik is gebleven. Een oud kerkgebouw kan dus aangeven waar vroeger het (religieuze) centrum van een nederzetting lag.

Afb. 10 Schematische voorstelling van de historische bouwkunde, de godsdienstgeschiedenis en de kerklocatie van de Brabantse parochiecentra vanaf de Vroege Middeleeuwen.

Daarnaast werden kerktorens gebruikt als bakens om grenzen en wegen op te oriënteren. Ook hoofdlijnen van nieuwe ontginningen raaiden meermaals op de oude kerktorens. Er zijn echter niet veel oude kerken in Brabant meer over. Vanaf de 17e eeuw behoorde het katholieke Brabant als Generaliteitsland tot de, overwegend protestantse, Verenigde Nederlanden. Dit is van grote invloed geweest op het gebruik van de oude kerken en de verslechterende bouwkundige staat waarin de meeste gaandeweg verkeerden. We komen hierop nog terug. Hier is het genoeg te vermelden dat een groot aantal verwaarloosde oude kerken in de 19e eeuw zijn afgebroken en vervangen door neo-gotische bouwwerken. Soms werd voor de herbouw de oude kerkplaats (meestal bij het oude kerkhof) gebruikt. Vaak ook werd juist de oude plek gemeden. Dan kreeg de meestal acentraal gelegen schuurkerk door neo-gotische nieuwbouw een officiële status.

Het was zaak te bepalen welke van de vele neo-gotische kerken in Brabant nog op de oorspronkelijke kerkplaats stonden en welke juist niet. Hiervoor is gebruik gemaakt van oud kaartmateriaal, het Schetsenboek van Hendrik Verhees (Van Laarhoven 1975) en aanvullende literatuurgegevens. Verhees heeft de bouwkundige situatie rond 1800 van de meeste oude Brabantse kerken en kappen in beeld gebracht. De bewerker van dit Schetsenboek besteedt gelukkig ook veel aandacht aan de recentere lotgevallen van de beschreven kerken.

3.3.6.3 Oude kastelen

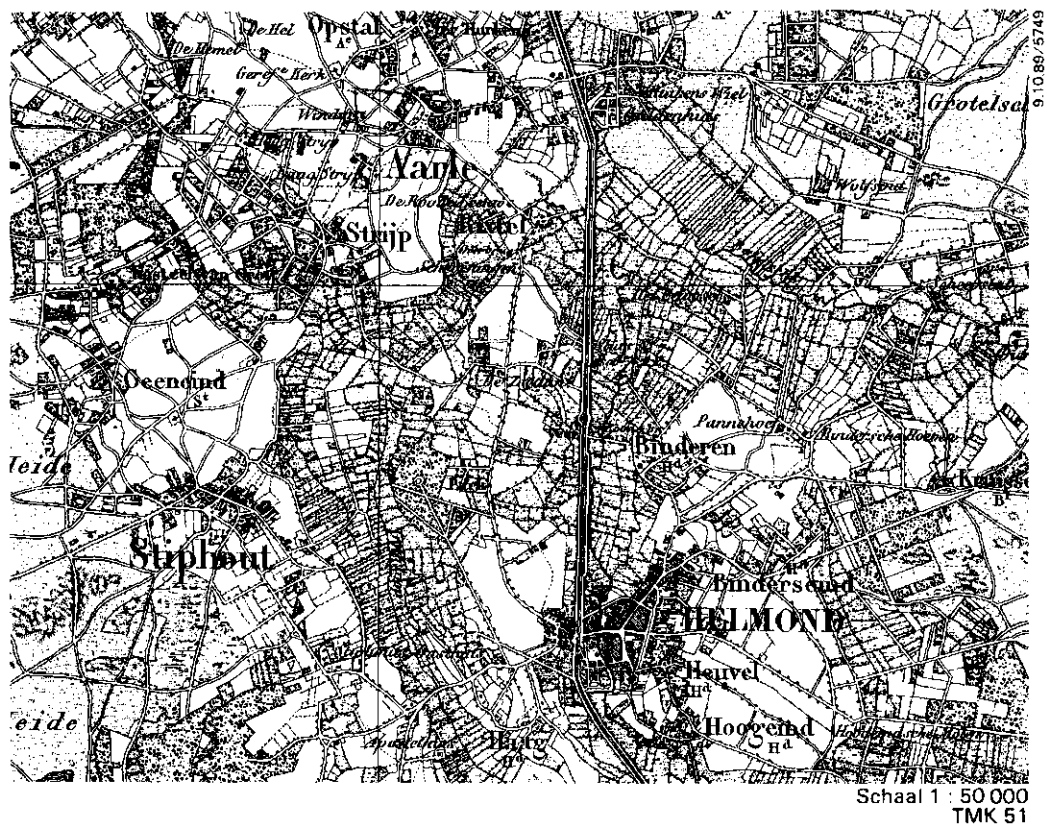
Sommige oude, al of niet verdwenen kastelen kunnen als seculiere tegenhanger van de oude kerken worden beschouwd. In sommige nederzettingen trokken zij bewoning aan, in andere stootten zij deze juist af (afb. 11a en b). Naast de al genoemde bronnen is bij het inventariseren van de (verdwenen) kastelen gebruikt gemaakt van het boek *Kastelen in Brabant* (Kastelen 1982).

Voor beide legenda-onderdelen, zowel de nog bestaande, als ook de verdwenen kerken en kastelen, geldt dat ze een gebied met archeologische potentie markeren.

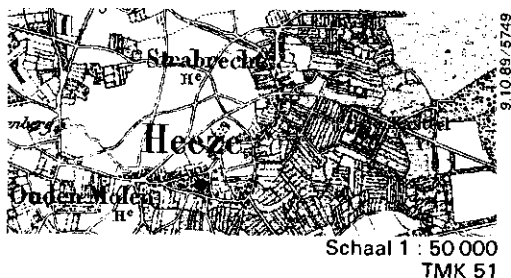
3.3.7 Waterstaatkundige relictten

3.3.7.1 Waterkerende dijken

Op de relicttenkaart is in het rivierengebied een groot aantal oude dijken aangegeven. Waar mogelijk zijn ook apart oude verdwenen dijktracés gekarteerd. Wel moet rekening gehouden worden met het feit dat aanpassingen in een middeleeuws dijktracé meerdere malen in de loop van de geschiedenis kunnen hebben plaatsgevonden zonder dat dat altijd bekend is. Op de relicttenkaart is derhalve het meest waarschijnlijke dijktracé aangege-

Afb. 11a Kasteel Croij te Aarle-Rixtel heeft geen bewoning aangetrokken, Kasteel Helmond te Helmond wel (T.M.K. ± 1850).

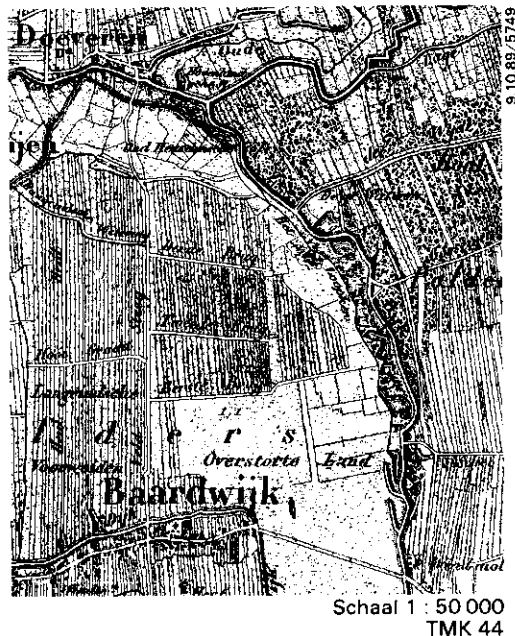

Afb. 11b Kasteel Heeze te Heeze heeft geen bewoning aangetrokken (T.M.K. ± 1850).

ven, waarbij voor de situering meestal is teruggegrepen op oud kaartmateriaal. Tussen deze meest 18e- en 19e-eeuwse kaarten en het ontstaansmoment van de bedijking zit echter zo'n half millenium, dus zo'n 500 jaar onzekerheid!

3.3.7.2 Dijkdoorbraken (wielen)

Dijkdoorbraken getuigen van een voortdurende strijd tegen het water. Deze zogenaamde wielen zijn met een tweeledig doel op de relictencartaat opgenomen. Aan de ene kant geeft een oude dijkdoorbraak aan dat er een waterkerende dijk aanwezig is geweest. Immers oude dijken die hun waterkerende functie in een verder verleden verloren, zijn in veel gevallen hoogstens nog als weg aanwezig (afb. 12). In deze functie nemen dijkdoorbraken wat van de in de vorige paragraaf gesignaleerde onzekerheid over de ligging van de oudste dijktracés weg.

Afb. 12 Binnen- en buitengedijkte wielen langs de Elshoutse Zeedijk (T.M.K. ± 1850).

3.3.8 Verkeers- en vervoersrelictten

Op de relictencartaat is aangegeven welke wegen in het huidige Brabantse landschap dateren van vóór 1840, en welke tussen 1840 en 1900 zijn aangelegd. Hoewel soms een bijzondere vorm of functie van deze wegen nader te onderscheiden is, hebben we hiervan afgezien (zie par. 3.4). Het is niet eenvoudig om een sluitend historisch-functioneel onderscheid te maken bij wegen en waterlopen. Zo is het mogelijk dat van een oude dijk (een waterkerende functie) in het huidige landschap slechts een weg rest. Op de relictencartaat wordt dit wegtracé tevens als dijkrelict aangegeven. Gekozen is derhalve voor een pragmatische aanpak.

3.3.9 Militaire relictten

Brabant is in de loop van de eeuwen vaak het toneel van strijd geweest. Hierdoor waren verschillende soorten verdedigingswerken noodzakelijk. Enkele steden verschansten zich achter hun stadsmuren, welke steeds imposanter werden: omringd door ravelijnen en andere aardwerken. Daarnaast is in het open veld een aantal schansen en redouten aangelegd, merendeels om doorgaande wegen en waterwegen te kunnen controleren. Ze varieerden van simpele aarden wallen tot meer permanente verdedigingswerken.

Na ca. 1870 (vestingwet) mochtende steden buiten hun oude omringing gaan bouwen. Vaak werden de stadswallen in die periode geslecht. Maar ook de militaire werken in het buitengebied zijn merendeels afgebroken en weer opgenomen in het cultuurland.

3.4 Relatie kaartmateriaal streekplan West-Brabant (Renes 1985a) en Midden- en Oost-Brabant

Hoewel er in beide onderzoeken sprake is van een vergelijkbare onderzoeksopzet is de uitwerking toch op een aantal punten nogal verschillend. Ervaring, opgedaan in recent uitgevoerd toegepast historisch-geografisch onderzoek, heeft geleerd dat terughoudendheid op een aantal onderdelen gewenst was. De verschillende aard van de gebieden heeft vanzelfsprekend geleid tot het opnemen van verschillende legenda-onderdelen, zodat de kaarten niet (geheel) vergelijkbaar zijn.

Voor ons onderzoeksgebied leek de peildatum 1900 als hoofdingang voor de historische landschapskaart (typologiekaart in West-Brabant) niet vanzelfsprekend. Wij kozen voor de situatie rond 1840. Immers, een groot deel van Midden- en Oost-Brabant is rond 1900 in ontginning en als zodanig minder geschikt om als historische context te fungeren. Om toch de aansluiting met West-Brabant mogelijk te maken hebben wij ook de uitbreiding van het cultuurland tussen 1840 en 1900 op kaart gezet. De reconstructie van de (vroeg-)middeleeuwse bewoning in Midden- en Oost-Brabant en de nadere invulling daarvan, vroeg om een geheel andere kartografische benadering dan in West-Brabant. Een en ander heeft geleid tot een historische landschapskaart van Midden- en Oost-Brabant die een wezenlijk ander uiterlijk heeft dan de Westbrabantse typologiekaart.

Bij de relicttenkaart is zoveel mogelijk gestreefd naar vergelijkbaarheid met de Westbrabantse kaarten. Toch zijn enkele in West-Brabant wel opgenomen legenda-onderdelen op onze kaart niet aanwezig. Hieronder zullen zij kort de revue passeren.

Een van de belangrijkste items in West-Brabant, zowel inhoudelijk als ook naar ruimtebeslag, vormde de veenontginningspro-

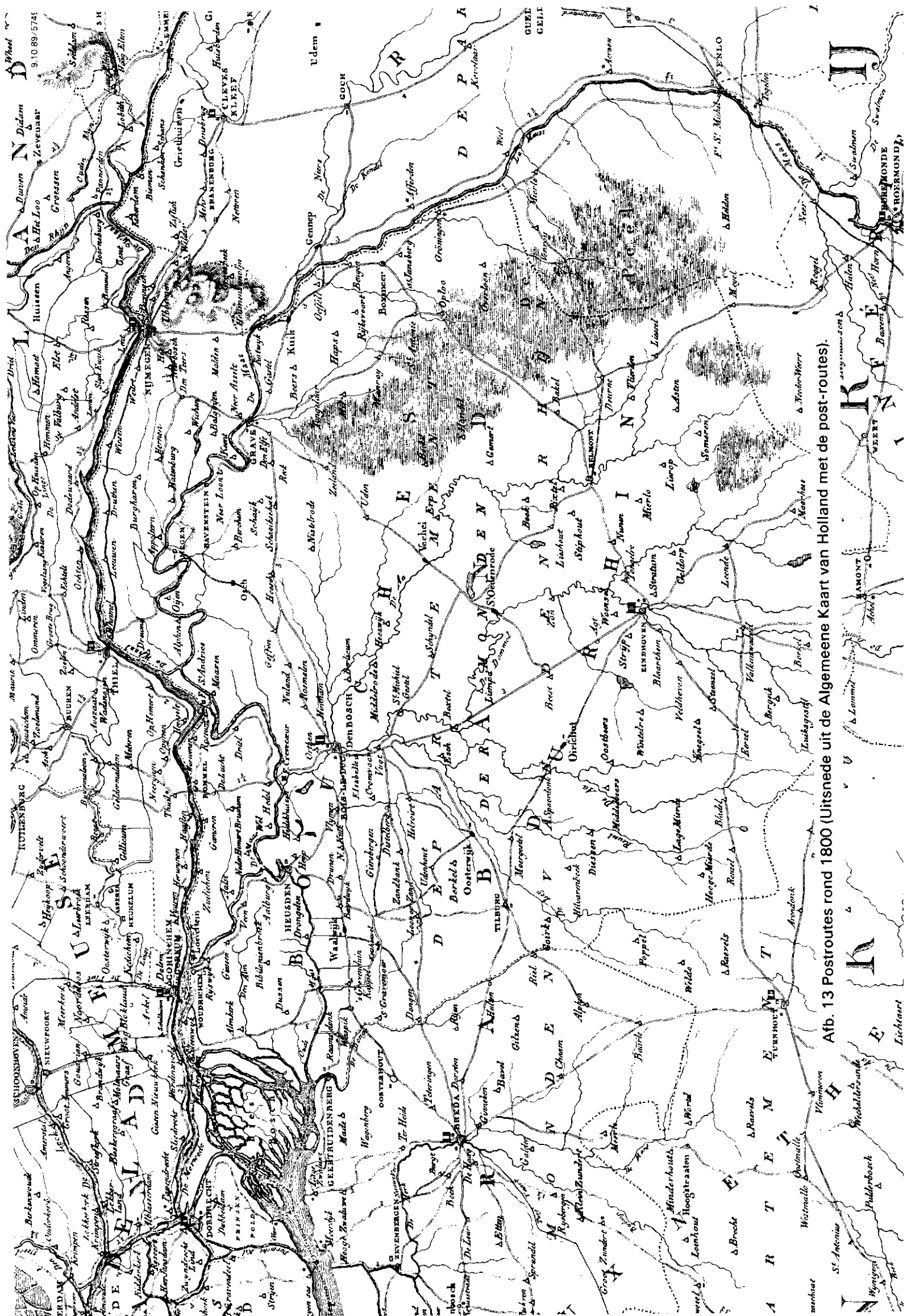
blematiek. Hierbij hoorden een aantal legenda-onderdelen, zoals ontginningsbasis, turfvaart (19) en verveningssporen. Deze problematiek speelt in ons onderzoeksgebied ook wel, maar slechts in een kleine regio, in de Langstraat. Het Langstraatse cultuurlandschap is echter na de ontginning nog dusdanig veranderd dat wij moesten kiezen voor een andere weergave van deze landschapsdynamiek. Bij de regiobeschrijving van de Langstraat (paragraaf 4.2) hebben wij de Middeleeuwse veenontginning inzichtelijk gemaakt met behulp van tekstfiguren.

Uiteindelijk is toch besloten om in de Langstraat de (mogelijke) turfvaarten op de relictkaart aan te geven. Kon Renes (1985a) in West-Brabant steunen op de gegevens van Leenders (1983a, recentelijk in druk verschenen: 1989a), wij hadden voor ons onderzoeksgebied (nog) niet zo'n steun. De aangegeven turfvaarten verschillen in de twee streekplangebieden dus qua 'historische hardheid'!

Ook de aanduiding voor waterlopen komt op onze relictkaart slechts in bescheiden mate voor. Ogenschijnlijk zijn er twee 'soorten' water te onderscheiden, nl. natuurlijk water en gegraven water. In werkelijkheid is het minder eenvoudig. De meeste wateren in Brabant zijn mede onder invloed van menselijke ingrepen in het verleden van aard (ligging en/of functie) veranderd. Zelfs beeklopen met een uitgesproken natuurlijk uiterlijk, zoals mooie kleine meanders, kunnen de toeschouwer op het verkeerde been zetten: in het verleden aangepaste beeklopen kunnen na verloop van tijd weer gaan meanderen. Niet voor niets worden moderne gekanaliseerde beeklopen vaak in een betonnen beschoeiing gedrongen! Alleen in de Langstraat en de Maaskant zijn enkele belangrijke gegraven waterlopen aangegeven.

Ook postroutes zijn niet op de relictkaart opgenomen. In de republiek der Verenigde Nederlanden, waarvan Brabant als generaliteitsland deel uitmaakte, ontstond al snel de behoefte aan een geregelde postdienst. Hiertoe is een netwerk van postroutes in gebruik genomen (afb. 13). De routes liepen soms over al bestaande wegen. Evenals moderne doorgaande wegen meden zij de kleine bebouwde kommen (20). Dit netwerk was wel aan veranderingen onderhevig. Daarom hebben wij volstaan met het aangeven van de postroutes vlak voor, en in de Franse tijd in een tekstfiguur.

Hoewel wij aanvankelijk van plan waren verhoogd aangelegde wegen op de relictkaart op te nemen, hebben wij daarvan toch afgezien. Immers, hoe verder van het rivierengebied verwijderd, hoe moeilijker het wordt om een onderscheid te maken tussen kleine waterkerende kaden en verhoogd aangelegde wegen. Dit heeft alles te maken met locale omstandigheden. Binnen een locale agrarische economie kan zowel het waterkerende als ook het verkeerskarakter van een kade/weg belangrijk zijn. Maar vaak waren deze verhoogd aangelegde wegen alleen bedoeld om bij het passeren van lager gelegen, nattere gebieden de voeten

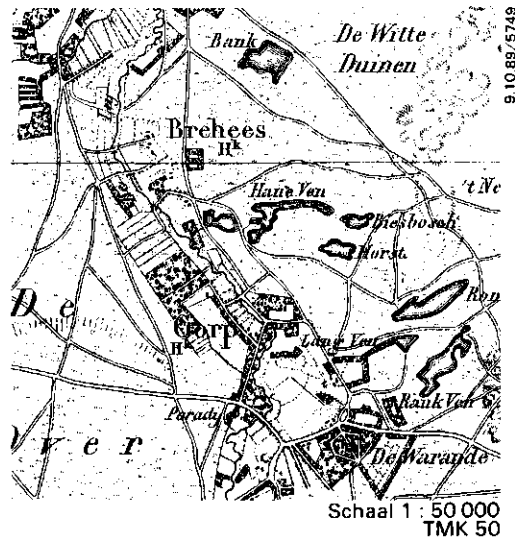

Afb. 13 Postroutes rond 1800 (Uitsnede uit de Algemeene Kaart van Holland met de post-routes).

9.10.89/5741

droog te houden (21) (afb. 14).

Kaden en kleine dammetjes werden gelegd om het water te keren, of om juist bevloeiing van bepaalde weidegebieden te bevorderen door middel van waterregulatie, de zogenaamde vloeiweiden. Vloeiweiden zijn echter niet op de relictkaart aangegeven. Ook voor de wateraanvoer van watermolens werden soms ingenieuze kleine waterstaatkundige werken uitgevoerd.

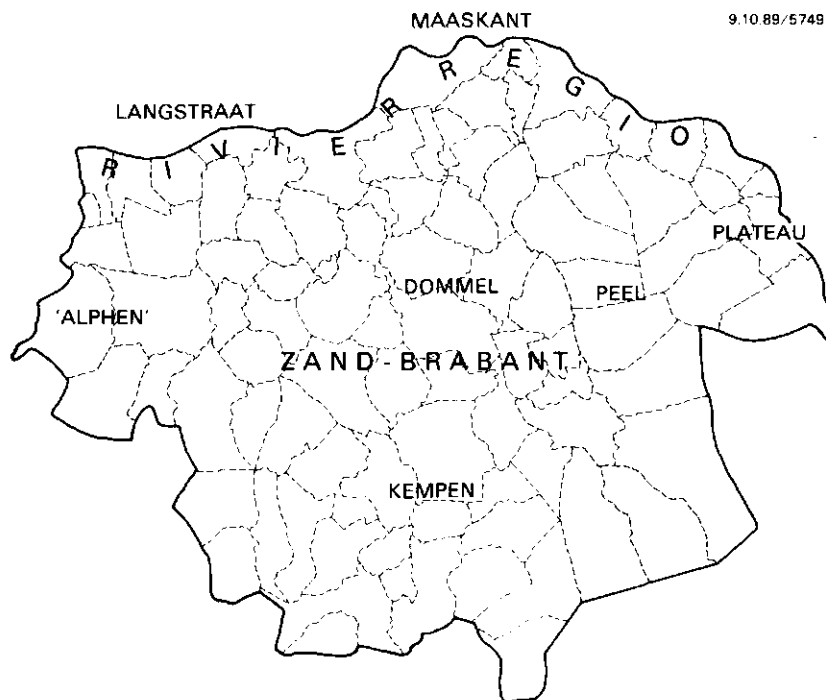

Afb. 14 Verhoogd aangelegde weg te Gorp (T.M.K. \pm 1850); zie noot 21.

4 HET RIVIERENGEBIED

4.1 Inleiding

In het Brabantse rivierengebied, langs de zuidoever van de Maas, laat zich van west naar oost een drietal sub-regio's onderscheiden, nl. de Langstraat, de Maaskant en de Peeldorpen langs de Maas. Deze gebieden hebben elk een eigen historisch-geografische ontwikkeling doorgemaakt. Deze ontwikkelingen hadden soms een samenvoegend karakter, maar konden ook scheidend werken. De Maas is van deze regio's niet alleen de noordelijke begrenzing, maar zeker ook de samenbindende factor (afb. 15). Buitendien zijn vooral de Maaskant en de Langstraat op waterstaatkundig gebied in de loop van de eeuwen innig met elkaar verbonden geraakt. De oudste bedijkingsgeschiedenis, maar zeker ook de latere wateroverlast veroorzaakt door de Beerse Maas, bleken bindende factoren in de geschiedenis van de beide regio's. In de stroomopwaarts van Cuijk liggende nederzettingen speelde, de Peeldorpen, door een hogere ligging noch de Maasbedijking, noch de Beerse Maas een rol. Dit gebied wordt - mede door de historische verbondenheid met de Peelregio - in hoofdstuk 5 'Het zandlandschap' beschreven.

Afb. 15 Historisch-landschappelijke regio's en sub-regio's in Midden- en Oost-Brabant.

De genese van de Langstraat en de Maaskant komen weliswaar apart aan de orde, maar sommige historisch-geografische aspecten zullen over de gezamenlijke regiogrens heenreiken. De Maas speelt hierbij in beide regio's een belangrijke rol. Trefwoorden zijn: oeverwallen, kommen, veenontginning, bedijking en waterhuishouding. Bepaalde aspecten van de genese in een regio zijn specifiek regiogebonden en komen alleen daar aan de orde: bijvoorbeeld de vervening in de Langstraat.

Zowel in de Langstraat als in de Maaskant hebben zich in de loop van de tijd enkele gebeurtenissen voorgedaan die ingrijpende gevolgen hadden voor het cultuurlandschap. Deze worden beschreven in de paragraaf 'Landschapsverandering'. In de Langstraat was de St.-Elizabethsvloed zo'n gebeurtenis. In de Maaskant betrof dit de intensieve ingebruikname van de gemene gronden in de Middeleeuwen, de deels daarmee samenhangende west-oostwaarts uitgevoerde doorgaande bedijking van de Maas en het actief worden van de Beerse Maas. Hoewel de St.-Elizabethsvloed, in tegenstelling tot de Beerse Maas, een eenmalig verschijnsel was, plaatst juist het ingrijpende karakter, maar vooral de langdurige landschappelijke nasleep, beide verschijnselen binnen de gebiedsgenese op een lijn.

In de subparagraaf 'Latere ontwikkelingen' worden recentere veranderingen in het cultuurlandschap van de Langstraat en de Maaskant beschreven. Daarbij wordt aandacht besteed aan de recentere reconstructie en verbetering van de Maasloop en aan de daarmee verband houdende verbeteringen van de waterhuishouding in de beide regio's. Ook worden veranderingen in bewoning en infrastructuur behandeld, terwijl tevens wordt stilgestaan bij ruilverkavelings- en landinrichtingsprojecten.

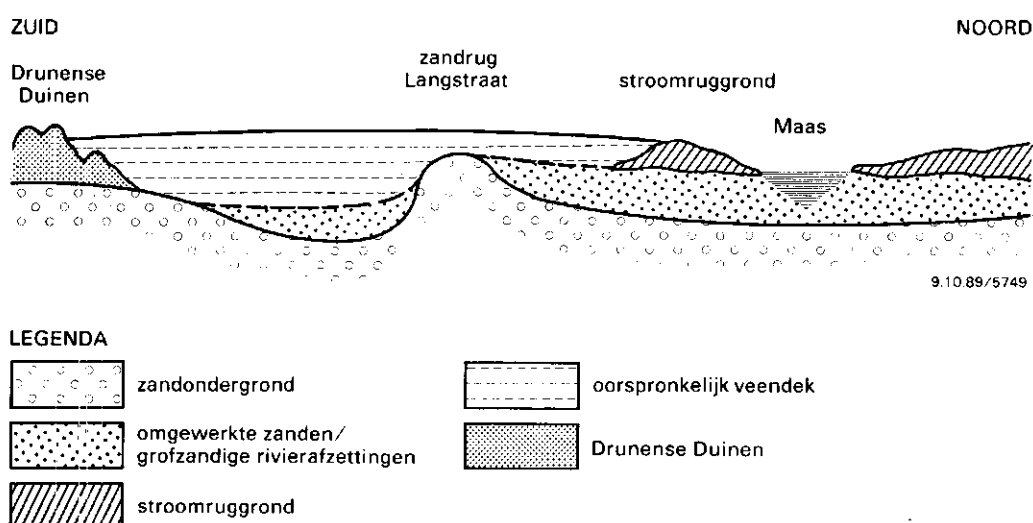
4.2 Langstraat

4.2.1 Oorspronkelijk landschap

Bij het beschrijven van het natuurlijk milieu ten tijde van de ontginning is het niet mogelijk voor de gehele Langstraat de huidige bodemkundige situatie als uitgangspunt te nemen. De zogenaamde estuarium(klei)-afzettingen ten noorden van de bewoningsas Raamsdonk-Baardwijk (of deels ten noorden van de Winterdijk) en ten westen van de voormalige Baardwijkse Overlaat dateren van na de St.-Elizabethsvloed van 1421 waarbij de Grote Waard overstroomde. Toen werd de bedding van de Oude Maas vanuit de zee vergroot tot een estuarium. Dit ging met zoveel kracht gepaard dat de aanwezige natuurlijke gesteldheid grotendeels werd opgeruimd: het gebied kwam direct onder getijde-invloed te staan. Het door de mens aangelegde netwerk van wegen, waterwegen en dijken verdween geheel, verviel tot een enkel relict of kreeg een meer 'natuurlijk' uiterlijk zoals de nu naar het westen afbuigende, verkreekte uiteinden van oorspronkelijk gegraven vaarten. Ook de bodemkundige situatie

van het Boven-Langstraatgebied, ten oosten van de Elshoutse Zeedijk, staat niet zonder meer toe conclusies te trekken over de oudste ontginning, hoewel de ondergang van de Grote Waard hier veel minder landschappelijke gevolgen heeft gehad.

Vanaf de zuidelijk oeverwal van de Oude Maas strekte zich een veendek zuidwaarts uit, in ieder geval tot aan, maar misschien gedeeltelijk reikend tot in het gebied van de Loonse en Drunense Duinen (afb. 16). Het gebied ten zuiden van de Oude Maas werd 'Veen, Veenzijde en Veenriin' genoemd (Stol 1981, p. 131). Door deze veenbedekking was het thans aan de oppervlakte liggende reliëf grotendeels afgevlakt of geheel onzichtbaar.

Afb. 16 Landschappelijke situatie in de (boven-)Langstraat ± 1000 (naar: Van Diepen 1959, p. 20).

4.2.2 Ontginning en bewoning

De eerste bewoning van de Langstraat vond plaats op de zuidelijke oever(wal) van de Oude Maas. De ontginning van het grote, zich naar het zuiden uitstrekkende veengebied werd mogelijk gemaakt door het haaks op de rivier graven van sloten die het veen moesten ontwateren. Om te voorkomen dat het achterliggende, nog onontgonnen veen via de pas in cultuur gebrachte gronden op natuurlijke wijze zou gaan afwateren, was een systeem van zij- en achterkaden noodzakelijk.

In cultuur gebracht veen heeft de eigenschap om naarmate de ontwatering verder wordt doorgevoerd in te klinken en te veraarden. In de loop van een relatief korte tijd kan het maaiveld sterk verlagen en kan een veendek zelfs geheel verdwijnen. Het door deze maaiveldverlaging meestal vernatte milieu

noodzaak de bewoners de achterliggende, op dat moment hoger liggende onontgonnen veengebieden in cultuur te brengen. De oude achterkade van de eerste ontginning fungeerde dan als nieuwe ontginningsbasis waarop de nieuwe bewoning zich concentreerde. Voor de Langstraat beschikken we over een aantal aanwijzingen die deze veronderstelde vroegste ontginningsgeschiedenis kunnen staven.

Wanneer de eerste bewoners zich op de zuidelijke oever van de Oude Maas vestigden en wanneer van daaruit de veenontginningen zijn gestart is niet exact bekend. Op de noordelijke oever van de Oude Maas is op basis van eerste vermeldingen en archeologische vondsten een hoog-middeleeuwse bewoning aangetoond (Renes 1985a, p. 45, tabel 1). Als de graven van Holland zich op het eind van de 12e eeuw meester maken van de Veenzijde is er al sprake van een deels ontgonnen gebied (Rentenaar 1965, p. 139). De ontginning in zuidelijke richting is snel zover gevorderd dat het in 1314 bijvoorbeeld noodzakelijk is de grens tussen Holland en Brabant "...de paalscheydingen van Venlone (Loon op Zand) ende den twintich hoeven moers, geheten die Sprange..." (van Mieris, p. 142) vast te stellen.

Zoals uit het voorgaande kan worden opgemaakt volgde de bewoning de ontginning in zuidelijke richting stapsgewijs. Aanvankelijk onbewoonde achterkaden van de eerste ontginningsblokken vormden bij een voortschrijdende ontginning de nieuwe ontginningsbasis en bewoningsas. De aanvang van deze veenontginning kan kort na 1000 worden gedateerd, zoals in de volgende paragrafen blijkt.

4.2.2.1 Beneden-Langstraat

In het Beneden-Langstraatgebied zijn enkele achterkaden annex bewoningsassen nog aanwijsbaar (afb. 17). Een oude achterkade die later als bewoningsas ging functioneren, liep van de oude kerk van Raamsdonk naar het oosten en laat zich tot even ten westen van de Waalwijkse haven grotendeels volgen (A-A'). Al eerder zijn de argumenten die deze Achterste Dijk, via het gehucht Scharlo naar de Oude Straat ten noorden van Besoijen tot belangrijke voormalige bewoningsas bestempelen op een rij gezet (Renes 1985a, p. 48-49). Zo kan de naam Waspik duiden op de nabijheid van stromend water, dus een oorspronkelijke ligging aan de Oude Maas betekenen (Moerman 1956, p. 217 en 250). Ook wordt verwezen naar analoge ontwikkelingen over de opschuiving van bewoning in Staphorst-Rouveen (Vervloet en Bording 1985) en het tegen de hogere gronden van het Gooi olopende veenontginningsgebied ten oosten van de Vecht bij Utrecht (Gottschalk 1956, p. 207-222). Een centraal gegeven bij dit proces van opschuiven van bewoningsassen is, zoals we al zagen, dat door klink en veraarding (oxidatie) van het ontwaterde en door grondgebruik omwoelde veendek er binnen korte tijd een aanzienlijke maaiveldverlaging kon gaan optre-

den. Hierdoor werd het oorspronkelijk zelfs voor akkerbouw geschikte veendek zo nat dat nieuwe ontginningen noodzakelijk waren om nieuw bouwland aan te kunnen maken. Akkerland vraagt een intensievere bewerking dan weiland: de boerderijen volgden het opgeschoven akkerland. Aan deze argumenten kunnen nog enkele andere worden toegevoegd.

Oude achterkaden

De oude kerk van Raamsdonk vormde het 'scharnierpunt' bij de latere verplaatsing van de Raamsdonkse bewoningsas van de Achterste Dijk naar een door het verlaagde veendek zichtbaar geworden zandrug (Renes 1985a, p. 50). Van deze kerk worden de oudste delen als laat-13e-eeuws gedateerd (Kunstreisboek, p. 50). Verder naar het oosten zouden de voorganger van de huidige laat-gotische kruiskerk van Waspik - waarvan de oudste delen vermoedelijk uit het midden van de 15e eeuw dateren (Kunstreisboek, p. 599) - en de voorganger van de uit 1750 daterende zaalkerk te 's-Grevelduin-Capelle (Kunstreisboek, p. 562) ook op deze bewoningsas hebben gelegen (22) (Tegenw. Staat dl. VII, p. 242). Van een eventuele voorganger van het uit 1610 daterende zaalkerkje van Besoijen (Kunstreisboek, p. 538) is niets bekend. De oude bewoningsas vond zijn verdere verloop pal achter, dus ten zuiden van, de huidige Winterdijk, ongeveer vanaf de oude kerk van Waalwijk oostwaarts. De midden-15e-eeuwse datering van de laat-gotische kruiskerk van Waalwijk (Kunstreisboek, p. 599) is weliswaar geen argument in deze, maar is met de hiervoor geschetste ontwikkeling ook niet in tegenspraak. De aan Johannes de Doper gewijde kerk van Waalwijk, die sedert 1233 ter collatie stond van de abdij van Tongerlo (Van Veen 1923, p. 46) zal oorspronkelijk op een geheel verdwenen oudere bewoningsas dicht bij de Oude Maas hebben gestaan. Het vervolg van het beschreven tracé Achterste Dijk-Oude Straat-Winterdijk loopt via de toren van de in het begin van de 19e eeuw afgebroken kerk van Baardwijk verder in oostelijke richting. Van dit pal achter de Winterdijk staande bouwwerk dateren de onderste geledingen van omstreeks 1300 (23) (Kunstreisboek, p. 531).

Hiermee is de oudste nog aanwijsbare voormalige achterkade en bewoningsas van de Veenzijde-ontginningen vanaf de Oude Maas aangegeven. Getuige de datering van de twee 'uiteinden' van deze bewoningsas, de kerk van Raamsdonk en Baardwijk, moet in de 12e of 13e eeuw langs deze lijn bewoning hebben plaatsgevonden.

Een bij deze bewoningsas (dus nieuwe ontginningsbasis) horende nieuwe achterkade werd gevormd door de Kadestraat, de Oude Straatbeek en weer een Oude Straat tot waar de huidige gemeentegrens tussen Sprang-Capelle en Waalwijk de Winterdijk kruist (B-B'). Deze achterkade heeft waarschijnlijk niet als belangrijke bewoningsas gefungeerd (24). Het tracé van de Langstraatse snelweg is voor een deel identiek aan deze belangrijke historisch-landschappelijke structuurlijn in het Beneden-Langstraatse cultuurlandschap (25).

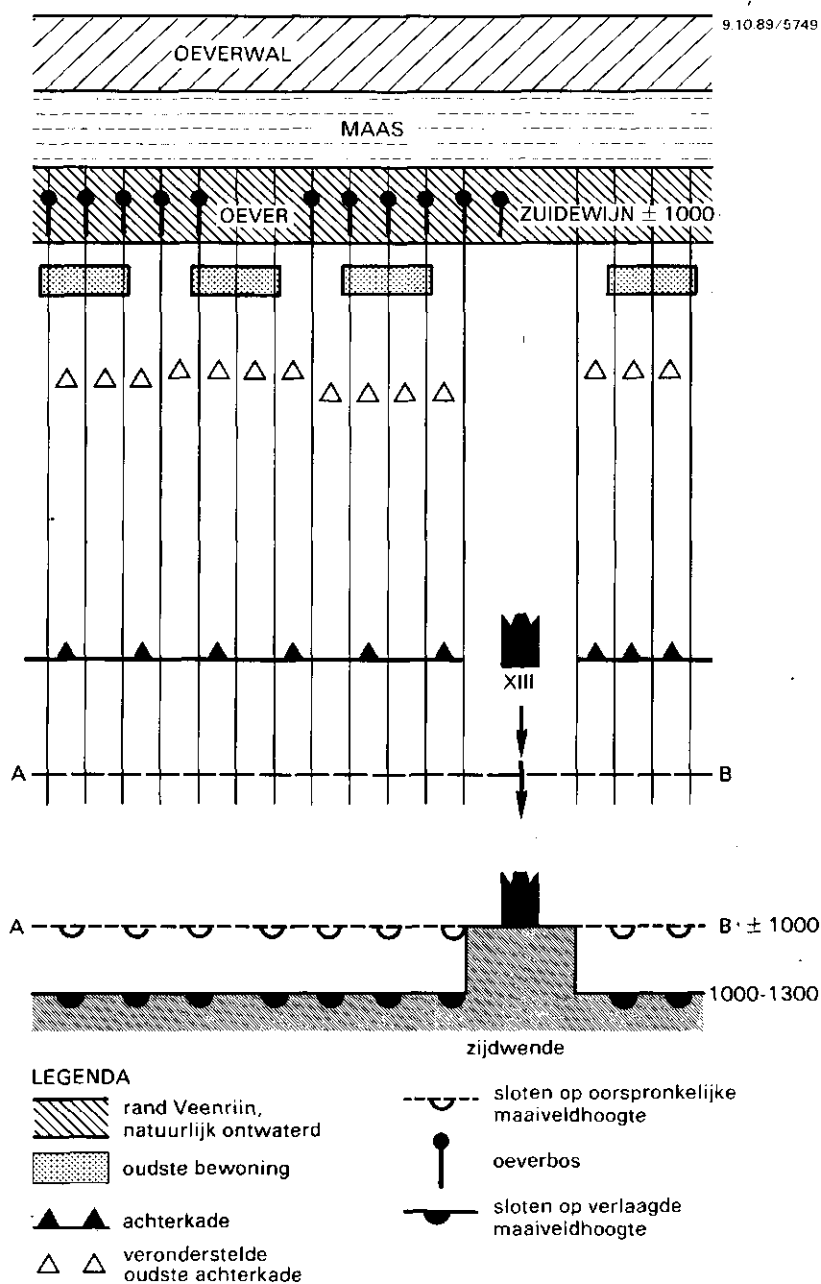
Zijdwende/Zuidewijn

Over de opschuiving van de bewoning van de Oude Maas naar het zuiden geven ook enkele oorkondeteksten, waarin de grenzen van het oude ambacht Zuidewijn worden omschreven, inzicht. In 1403 loopt het ambacht "...noortwaarts tot Meduwen (Meeuwen) toe te halver Mase...(de Oude Maas)". De zuidgrens ligt op 200 roeden (ca. 790 m) ten zuiden van de Heerstraat. Deze Heerstraat is identiek aan de al besproken 14e-eeuwse bewoningsas die liep van Raamsdonk naar Waalwijk-Baardwijk. In het oosten grenst het ambacht Zuidewijn aan Besoijen en in het westen aan het ambacht Nederveen (De Bruyn 1937, p. 11). In 1411 is er sprake van een waterloop die vlakbij de Oude Maas ligt "...vanden slot tot de Maze toe...." (De Bruyn 1937, p. 12). Het is niet aannemelijk dat dit 'slot' Zuidewijn buiten het ambacht van die naam heeft gelegen. Van het huidige kasteel Zuidewijn, gelegen in het oude ambacht Vrijhoeve-Capelle, is het oudste deel wellicht nog laat-16e-eeuws (Kunstreisboek, p. 598). Wat eerder voor overlevering werd gehouden (De Bruyn 1937, p. 12) kan niet anders dan juist zijn: een voorganger van het kasteel Zuidewijn moet noordelijk van het huidige kasteel, mogelijk op of vlakbij de oeverwal van de Oude Maas hebben gelegen. Dit slot is bij de grote overstromingen van 1421 en latere jaren geheel ten onder gegaan.

De zijdwende (een zogenaamde brede zijdwende) die zijn naam gaf aan het ambacht en het kasteel Zuidewijn is al vanaf de eerste aanzet tot de veenontginning, dus ca. 1000, aanwezig (26) (afb. 18). Een brede zijdwende ontstond, doordat men een strook binnen de veenontginning niet intensief bewerkte en ontwaterde, waardoor er ten opzichte van de aan weerszijden gelegen landen minder klink en veraarding optrad: er ontstond een pseudodijk. Deze brede strook laat zich in zuidelijke richting tot bij Kaatsheuvel aanwijzen. Een en ander impliceert echter wel dat vanaf de aanvang van de ontginning van het grote veengebied ten zuiden van de Maasoever deze zijdwende onderdeel uitmaakte van het ontginningssysteem. Naargelang de ontginning opschoof in zuidelijke richting werd automatisch de zijdwende verlengd. Het oudste, noordelijke deel van de zijdwende is dus omstreeks 1000 te dateren. De eerder genoemde zuidwaartsverschuiving van het kasteel Zuidewijn zal zich hebben afgespeeld binnen deze noord-zuid lopende, door zijn verkaveling afwijkende, brede zijdwende.

De Grote Waard

De Veenzijde ten zuiden van de Oude Maas blijkt in de tweede helft van de 14e eeuw in de waterstaatkundige eenheid van de Grote Waard te zijn opgenomen. In 1337 wordt nog onderscheid gemaakt tussen de Grote Waard en de Veenzijde, maar enkele tientallen jaren later blijken er ook hoogheemraden van de Grote Waard uit de Veenzijde afkomstig te zijn (Henderikx 1977, p. 416). De zuidgrens van de Grote Waard wordt in het grootste deel van de Langstraat gevormd door een keten van achterkaden van de verschillende ontginningen. Immers, deze dorpen waren binnen de waterstaatkundige eenheid van de Grote

Afb. 18 Het ontstaan van de brede zijdwende Zuidewijn.

Waard verplicht de achterkaden van hun ontginningen te onderhouden (Fockema Andreae 1950, p. 14). Deze verplichting legde de dorpen geen extra inspanningen op: zonder goede waterkerende achterkade was akkerbouw niet mogelijk (Stol 1981, p. 140). De vraag doet zich voor waar deze achterkaden dan gesitueerd waren. Hoever was de ontginning van de Veenzijde in zuidelijke richting in de 14e eeuw al voortgeschreden?

Volgens Henderikx (1977) vinden er ten zuiden van de Oude Maas in de 14e eeuw nog volop ontginningen plaats. In het begin van die eeuw bleek het noodzakelijk de grens tussen Holland en Brabant vast te stellen. In 1329 verkoopt de graaf van Holland de zogenaamde 'overmate' (27) aan de ambachten Besoijen, Zuidewijn, Nederveen, Overwaspik en Nederwaspik. 'Overmate' duidt op illegale ontginningen door de ambachten. De overmaten van de Langstraat lagen volgens Rentenaar (1965, p. 139) binnen de ambachten. Het ontstaan van de overmaten ten gevolge van een verlegging van de zuidgrens van de ambachten is volgens hem niet erg waarschijnlijk. Het gebied ten zuiden van de eerder genoemde achtergrens Kadestraat-Oude Straatbeek-Oude Straat tot aan de ontginningen van 's-Gravenmoer, Vrijhoeven en Sprang werd als reeds ontgonnen (of nog te ontginnen overmate) binnen het rechtsgebied van de Hollandse graven opgenomen.

Het veengebied ten zuiden van de achterkade (de Kadestraat) van Waspik in de veronderstelde 'overmate-zone' is tussen 1293 en de jaren '10 van de 15e eeuw door de graven van Holland uitgegeven. Het hele Gravenmoer is vóór 1324 uitgegeven, de overmaten ten zuiden van de Kadestraat zijn pas later effectief ontgonnen (Rentenaar 1964, p. 84 e.v.). Het dorp Sprang is ontstaan als gevolg van een veenuitgifte van de Hollandse graaf in 1320 (Brandenburg 1981, p. 48). De Vrijhoeven werden in 1388 door Aelbracht, de latere graaf van Holland, vrij van tienden verkocht (Van der Hammen 1922, p. 235). De zuidelijke grens van het werkelijk ontgonnen veengebied in het Hollandse deel van de Veenzijde ten westen van Waalwijk lag in de 14e eeuw in 's-Gravenmoer, Vrijhoeven en Sprang al bij de territoriale grens tussen Holland en Brabant (28). Het veengebied van het tegenwoordige Waspik-Zuid en Nieuwe Vaart was waarschijnlijk nog niet ontgonnen.

De gegevens combinerend blijkt het mogelijk de zuidelijke dijkkring van de Grote Waard grotendeels vast te stellen. Voor de Brabantse dorpen kan de Meerdijk onder Waalwijk, de Lodijk onder Baardwijk, de Drunense dijk en de dijk bij Nieuwkuik als zuidgrens worden aangegeven. Dit gehele traject wordt vaak de Heidijk genoemd. In 1415 verzocht de graaf van Holland de ingezetenen van het Brabantse Waalwijk, Baardwijk, Drunen, Nieuwkuik en Onsenoort beleefd doch dringend hun deel van de Heidijk goed te onderhouden "...om die verderfelycke scade voort te verhoeden...". Zouden zij in gebreke blijven dan konden zij afwatering van hun landen op het lager gelegen Hollandse deel wel vergeten (Van Mieris, p. 361).

In het Hollandse deel geeft het aanwijzen van de zuidgrens van de Grote Waard iets meer problemen. Oorspronkelijk zal de Loonse Dijk die bij de eerder genoemde grensscheiding tussen Brabant en Holland een belangrijke rol speelde als geplande achterkade van de ontginningen van Sprang en Vrijhoeven hebben gediend (29). Waarschijnlijk al voor of kort na de ontginning van Sprang en Vrijhoeven was of werd een zandrug binnen de ontginningsblokken zichtbaar. Deze rug werd de (nieuwe) bewo-

ningsas. De zandruggrens sluit aan op de aaneengeschakelde achterkaden van de Brabantse dorpen.

Ten westen van de brede zijdwende van Zuidewijn, in de richting van 's-Gravenmoer en de Donge, laten de eventueel als zuidgrens van de Grote Waard fungerende achterkaden zich niet meer exact aanwijzen. Tussen het 's-Gravenmoer en Vrijhoeven is een vermelding uit 1385 bekend '...12 bunder moerleengrond aan de grens met Holland...' die duidt op overigens niet nauwkeurig te localiseren ontginningsactiviteit (Brandenburg 1981, p. 52 en kaart B). De Grote Waard kan hier direct aan nog grotendeels onontgonnen, dus relatief hooggelegen veenland hebben gegrensd. Hierbij kan de grens worden getrokken tussen Holland en Brabant (het bijna noord-zuid lopende deel van de huidige gemeentegrens tussen Loon op Zand en 's-Grevelduin-Capelle) en verder via de Zandschel en de zuidrand van de hogere gronden bij Waspik-Zuid (de Ruijcht) (30). Via de westdijk van de Bijsterpolder (31) kan worden aangesloten op de verplaatste bewoningsas van Raamsdonk. Het 's-Gravenmoer lag buiten de Grote Waard.

4.2.2.2 Boven-Langstraat

In zeker opzicht geeft de genesebeschrijving van het Boven-Langstraatse cultuurlandschap ook zicht op de landschappelijke situatie van de Beneden-Langstraat vóór de St.-Elizabethsvloed van 1421. Ook hier zijn op de oeverwallen van de Oude Maas enkele oude nederzettingen aanwezig. Een groot deel van de ontginningen van de Boven-Langstraat heeft zijn oorsprong gevonden in deze oeverwalnederzettingen waarvan het merendeel al in de hoge Middeleeuwen wordt genoemd (32). De Oude Maas vormde de zuidgrens van wat Blok omschrijft als 'groot-Teisterbant'. Hierin lagen onder andere Bern en Herpt (33) (Blok 1963, p. 460). De gronden ten noorden van de Oude Maas, deels buitendijks en deels binnendijks gelegen, waren in de 13e eeuw grotendeels in bezit geraakt van de in 1134 gestichte Premonstratenzer abdij Berne (Van Bavel 1962, p. 287).

In enkele parochies in de omgeving bezat de abdij de zogenaamde patronaatsrechten, zoals in Vlijmen (1285), Oudheusden (1285), Elshout (1316) en in Hedikhuizen (1363) (Van Dijk 1970, p. 13). De rond 1880 gesloopte kerk in de parochie Druenen stond sedert 1233 ter collatie van de abdij van Tongerlo (Van Veen 1923, p. 34).

Deze gegevens gecombineerd met een analyse van het door overstromingen amper aangetaste oude verkavelingspatroon leveren het volgende beeld van de ontginning van de Boven-Langstraat op.

Vanaf de oeverwallen van de Oude Maas hebben de bewoners het oorspronkelijk ook hier aanwezige veen, dat tegen de hogere

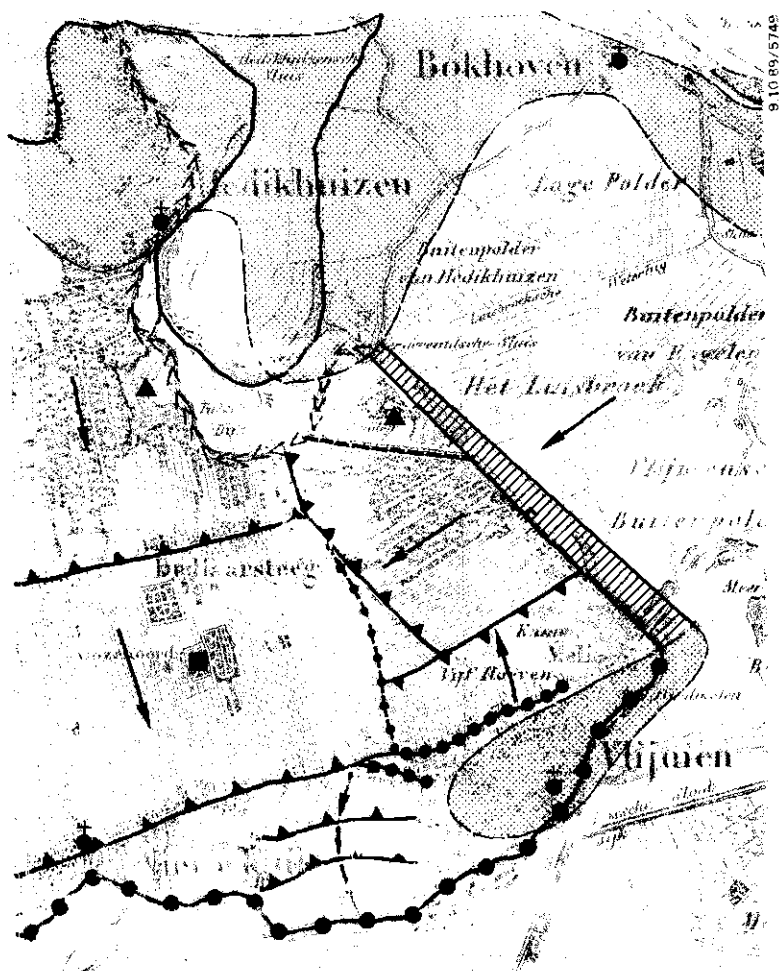
gronden in het zuiden uitwigde, zeer regelmatig ontgonnen. De bewoningsas van Besoijen, Waalwijk en Baardwijk, die direct ten zuiden van de Winterdijk ligt, vindt zijn vervolg in de oude lineaire nederzetting Drunen (34) om via Nieuwkuik ten noorden van de oude bebouwde kom van Vlijmen te eindigen. Deze bewoningsas past zeer wel in het aanwezige ontginningspatroon als ontginningsbasis, respectievelijk achterkade van ontginningen die merendeels vóór de St.-Elizabethsvloed van 1421 hun voltooiing moeten hebben gevonden.

Het nu aan het oppervlak aanwezige reliëf in de Boven-Langstraat blijkt bij de locatie van de bewoning slechts een marginale rol te hebben gespeeld. Wel is de bewoning, evenals in de Beneden-Langstraat, stapsgewijs naar het zuiden opgeschoven. Alleen de locatie van de oude kern van Drunen is door het reliëf bepaald. Behalve Vlijmen, dat een typische zandnederzettingsmorfologie vertoont, liggen de meeste bewoningskernen nog steeds lineair binnen de ontginningsblokken. Aangenomen mag worden dat de bewoningskernen bij de kerken, waarvan in de 13e en 14e eeuw de patronaatsrechten bekend zijn, nadien niet meer aan verplaatsing onderhevig zijn geweest. Deels waren deze oudste kernen gebonden aan de oeverwallen (zie hoofdstuk 5), deels waren zij gefixeerd geraakt door de zandige opduikingen die door een dalend en verdwijnend veendek zichtbaar waren geworden (bijv. Onsenoord en Drunen).

In 1273 sloten de graaf van Holland en de heren van Heusden en Altena een belangrijk verdrag. Daarin werd besloten tot het instellen van een gemeenschappelijke schouw over de nieuw aangelegde zijdwende die van Hedikhuizen naar Vlijmen loopt en over de Heusdense Nieuwe Maasdijk (35) (Henderikx 1977, p. 415) (afb. 19).

Ten tijde van de aanleg van de zijdwende van Vlijmen naar Hedikhuizen in 1273 is een deel van het Boven-Langstraatse cultuurland met deze zijdwende verbonden geraakt. Zo kreeg de heer van Heusden als tegenprestatie voor de hulp bij de aanleg van de zijdwende de Vrije Kavelen in eigendom, terwijl andere medewerkers aan het project delen van de Grote en Kleine Kavelen in eigendom verwierven (Fockema Andreae 1950, p. 22). De zijdwende is ontstaan door de al aanwezige zij- of achterkade van de oudste ontginningsblokken (36) te verhogen.

De bemoeienis van Floris V, graaf van Holland, met de aanleg van de zijdwende tussen Hedikhuizen en Vlijmen heeft vele rechtshistorische pennen in beroering gebracht. In ieder geval benadrukt het de expansiedrift van Holland.

LEGENDA

	evenval hogere grond		Kasteel Onsenoord
	oude Maasloop		grotendeels middeleeuwse dijk
	(brede) zijdwende		inlaagdijk
	ontginningsbasis		jongere dijkdoorbraak/wiel
	ontginningsrichting		kerk/kapel
	achterkade		zuidelijke grens Grote Waard
	zijkad:		

Afb. 19 Hoogmiddeleeuwse ontginningssporen in het landschap van de boven-Langstraat en de zijdwende van 1273 (ingetekend op de T.M.K. ± 1850).

4.2.3 Landschapsverandering

4.2.3.1 Veranderingen in de Maasloop

Een belangrijk aspect van het cultuurlandschap van de Langstraat voor de St.-Elizabethsvloed van 1421 is slechts zijdelings aan de orde geweest, namelijk de veranderingen in de Maasloop. Ten tijde van de veronderstelde eerste ontginning van de Langstraat vanaf de zuidelijke oever van de Maas liep de rivier ten zuiden van de stad Heusden. De rivierloop heeft zich vanaf de Vroege Middeleeuwen in twee fasen verlegd in noordelijke richting (Renes 1985a). De vroegere hoofdstroom ten zuiden van de Maas wordt vanaf dat moment de Oude Maas genoemd en verlandde snel. In 1250 is er ten zuiden van Heusden al een dam aanwezig (37) (afb. 20).

Volgens een getuigenverklaring in een internationaal rechts-geschil te Parijs vond de definitieve afdamming van de Oude Maas omstreeks 1277 plaats. Dit jaartal kan nog verder met feiten worden onderbouwd. Een oorkonde van 1281 vermeldt de verkoop van een waterloop door het land Nedershem aan de parochies Herpt en Luttelherpt, Hedikhuizen en Vlijmen. De kopers van deze lozing mochten het Oude Maasje bedijken om het rivierwater te keren. Volgens Van Dijk (1970, p. 32) omvatten deze werken tevens de afdamming van de Oude Maas.

In 1460 werd op initiatief van 's-Hertogenbosch de meander langs Heusden afgesloten, opdat Heusden geen tol meer kon heffen. Vanaf dat moment werd deze stad sterk in zijn ontwikkeling geremd. Kort daarop, in 1474, werd een Maasmeander langs Hedikhuizen afgesneden. De nu tot eiland geworden gronden in deze meander behoorden tot in de tweede helft van de 20e eeuw tot de provincie Gelderland: ze lagen immers oorspronkelijk ten noorden van de Maas (Pfeiffer 1959, p. 42).

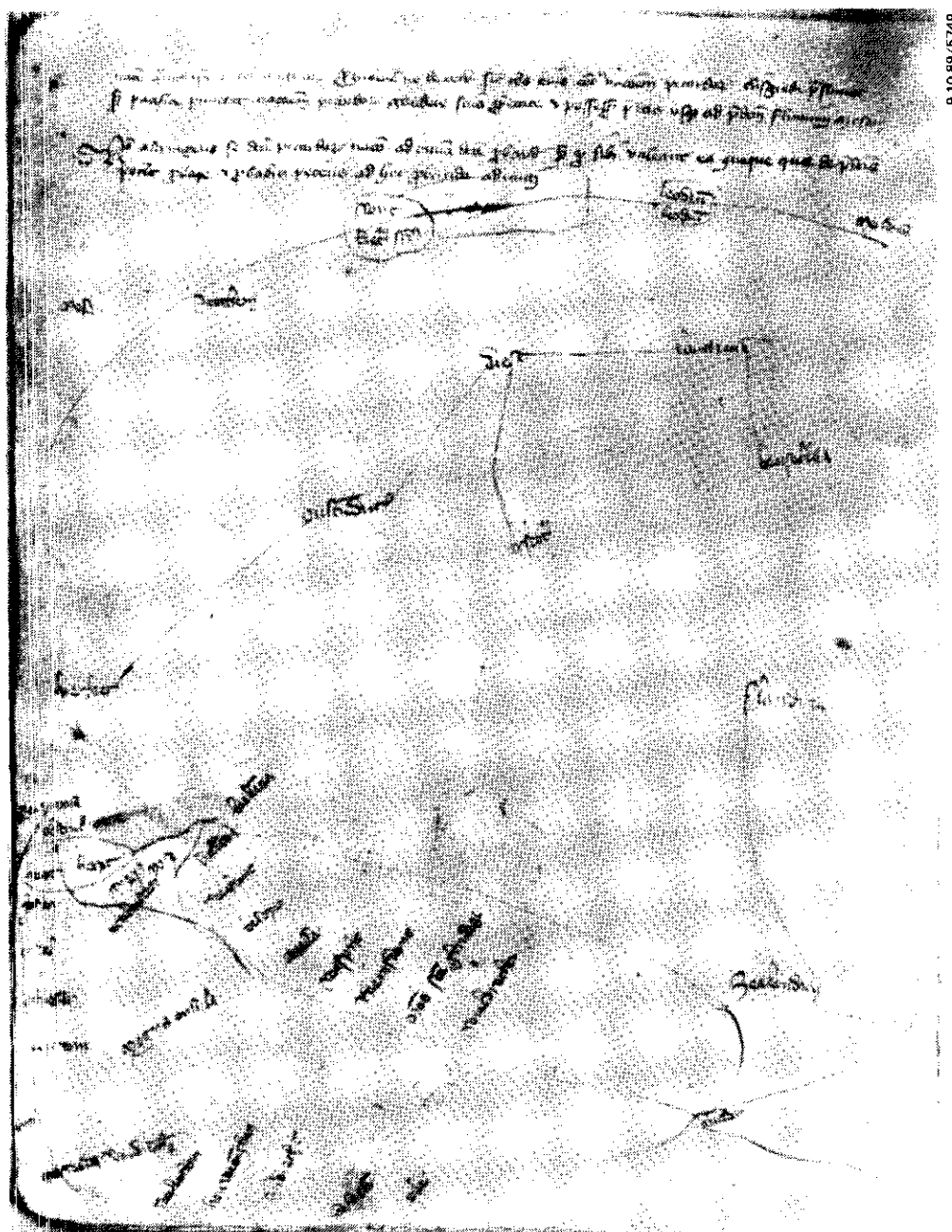
4.2.3.2 St.-Elizabethsvloed van 1421

De voor een veenontginning noodzakelijke ontwatering had tot gevolg dat het maaiveld van de oudste ontginningen vanaf de zuidelijke Maasoever door veraarding (oxidatie) van het ontwaterde veen aanzienlijk was gedaald. Dit verlaagde gebied viel in 1421 ten prooi aan de opeengehoopte watermassa die was ontstaan ontstaan doordat vanuit het westen opgestuwd zeewater het rivierwater ernstig in het afstromen belemmerde. Het zeewater deed de westelijke dijken van de Grote Waard doorbreken, terwijl de rivieren meer oostelijk uit hun bedijkte bedding barstten.

Bij de ondergang van de Grote Waard in 1421 is een aanzienlijk deel van het middeleeuwse cultuurland in de golven verdwenen.

Onderscheid moet gemaakt worden tussen:

- gebieden waar het water niet of nauwelijks de oorspronkelijke middeleeuwse landinrichting heeft aangetast;

Afb. 20 De loop van de Oude Maas, naar een kaartje uit 1357
(uit: Fockema Andreae 1947).

- gebieden waar van deze middeleeuwse situatie niets meer is overgebleven;
- een overgangszone waarin enkele relictten die dateren van vóór de St.-Elizabetsvloed in het cultuurlandschap gespaard zijn gebleven.

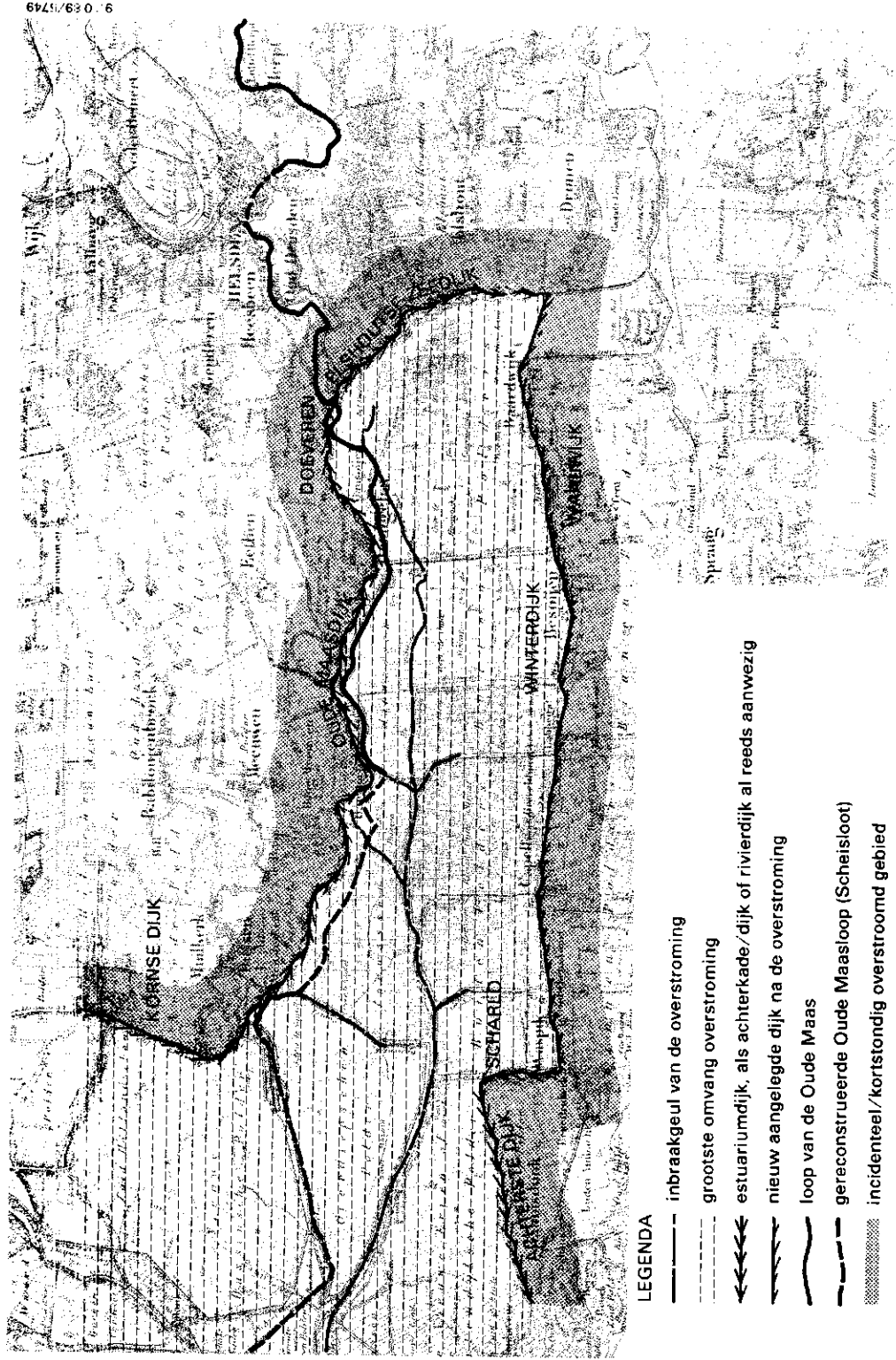
Renes heeft de verwoesting in het gebied ten westen van Raamsdonk en in het Land van Altena beschreven (Renes 1985a, p. 54-55). In de Langstraat verdwenen de sporen van de eerste ontginningen vanaf de zuidelijke Maasoever, met deze oever(wal), in het water. De Elshoutse Zeedijk was oorspronkelijk een zijkade van het ontginningsblok Elshout. Deze ging als oostelijke grens, en de Altenase Maasdijk als noordelijke grens van het ontstane estuarium fungeren. Een rivierdijk en een zijkade hadden een zeewaterkerende functie gekregen. De zuidgrens van het estuarium laat zich wat moeilijker vaststellen.

De Achterste Dijk bij Raamsdonk vormde voor het meest westelijke deel van de Langstraat de zeewering (Renes 1985a, p. 55) (afb. 21). De inbraakgeul de Kille (38) ondermijnde de oorspronkelijke keten van achterkaden tussen Raamsdonk en Baardwijk. Er ontstond een breuk ter hoogte van het gehucht Scharlo (39). De achterkadeketen Oude Straat-Oude Straatbeek tot aan Besoijen vormde grotendeels de zuidgrens van de ambachten Groot- en Klein-Waspik, Nederveen en Zuidewijn. Zelfs deze keten bleek niet afdoende bescherming tegen het water te bieden. De nieuwe bewoningsas, de huidige Langstraat, kwam zelfs buiten de oude ontginningen ten zuiden van de ambachtsgrens te liggen.

De bebouwing aan deze "Lange Straat" lag in Waspik en 's-Grevelduin-Capelle eerst voornamelijk op de zuidflank van de dijk, beschermd tegen het buitenwater (afb. 22). De oude lineaire bebouwing van Besoijen, Waalwijk en Baardwijk daarentegen, die onderdeel uitmaakte van de vanaf de 13e eeuw bewoonde achterkadeketen tussen Raamsdonk en Baardwijk, lag op een kleine rug. Een nieuwe dijk (de Winterdijk) werd even ten noorden van de bebouwing aangelegd (40).

Het oostelijk deel van de Langstraat, het Land van Heusden, had amper waterschade ondervonden. De middeleeuwse landinrichting bleef grotendeels gehandhaafd. Het Land van Heusden legde in 1425 te Doeveren een uitwateringssluis in de reeds eerder in het oosten afgedamde Oude Maas en reorganiseerde het dijkbestuur, nu als een zuiver Heusdense aangelegenheid.

Twintig jaar na de St.-Elizabetsvloed is het ontstane estuarium geheel door een sluitende dijkring omgeven (Fockema Andreae 1950, p. 45).

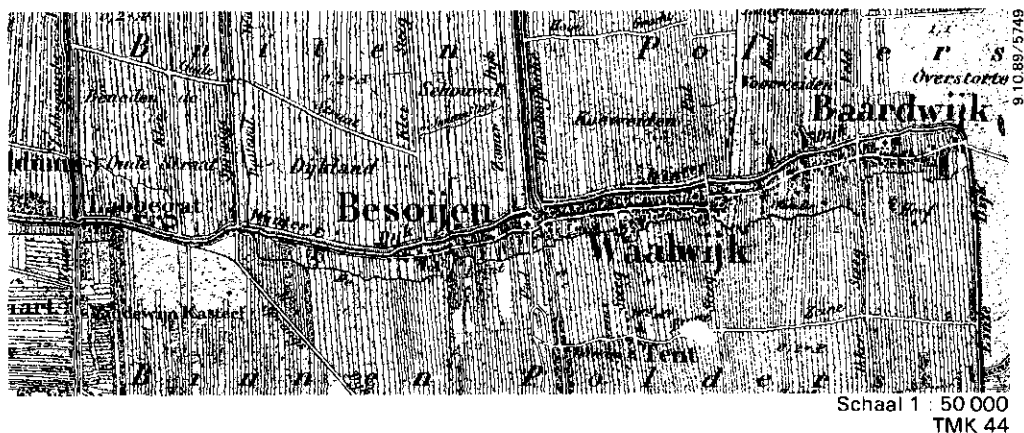

9 0 69/5749

LEGENDA

- inbraakegul van de overstroming
- grootste omvang overstroming
- estuariumdijk, als achterkade/dijk of rivierdijk al reeds aanwezig
- nieuw aangelegde dijk na de overstroming
- loop van de Oude Maas
- gereconstrueerde Oude Maasloop (Scheisloot)
- incidenteel/kortstondig overstroomd gebied

Afb. 21 Het overstroomde gebied in de beneden-Langstraat na de St. -Elizabethsvloed van 1421, waarbij de Grote Waard onderging.

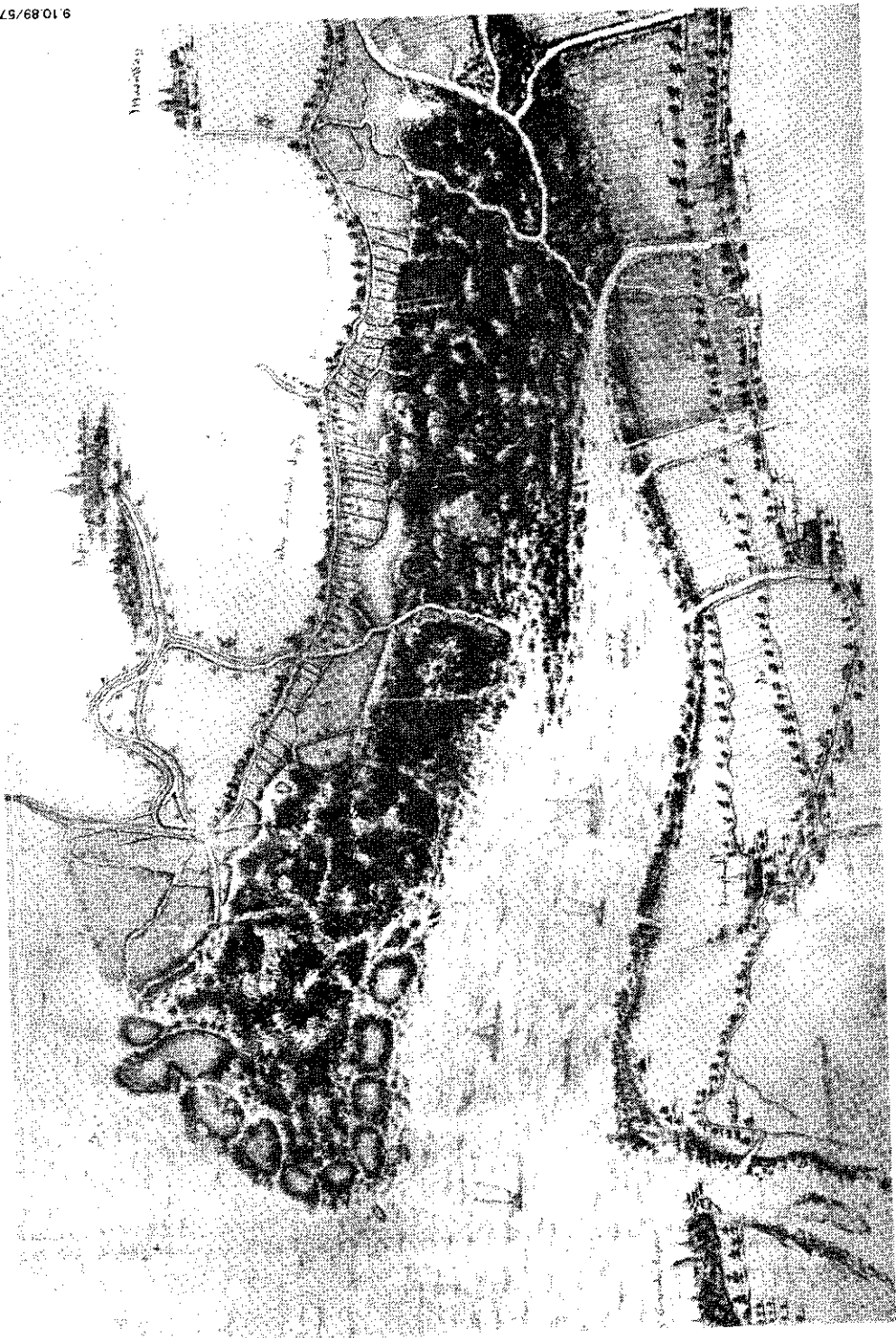
Afb. 22 De al rond 1300 aanwezige bewoning van Besoijen, Waalwijk en Baardwijk, die na de overstromingen van 1421 door de Winterdijk is gezekeerd. De verschillende ontginningsblokken laten zich aan de knikken in deze oorspronkelijke achterkaden herkennen (T.M.K. ± 1850).

4.2.3.3 Latere ontwikkelingen

Na het landverlies als gevolg van de St.-Elizabethsvloed van 1421 en nadat een defensieve dijk het estuarium omringde, werd spoedig de herwinning van het land ter hand genomen. Zoals in het hele Biesboschgebied het geval was, begon ook hier het nieuw gevormde wateroppervlak als gevolg van getijdewerking te verlanden. De bewoners van de (gedeeltelijk nieuwe) Langstraatdorpen hadden hun rechten op de verzwolgen landerijen niet opgegeven. Nadat zich ten zuiden van de Altenase Zeedijk aanwassen hadden vastgezet, was het voor de bewoners van de Langstraatse dorpen noodzakelijk deze oude rechten door de gedeeltelijke reconstructie van de loop van de Oude Maas vast te stellen. Zij werden immers nog de eerste helft van de 16e eeuw door een aanzienlijke watermassa van hun aanwassen gescheiden. Waar de bedding van de Oude Maas niet meer aanwezig was, werd de Scheisloot gegraven als reconstructie van de oorspronkelijke ontginningsbasis van de Langstraatse dorpen (Rentenaar 1964, p. 75, nt. 10) (afb. 23). In 1562 bleek deze verlanding ten westen van de Nieuwe of Capelse Vaart al zeer ver voortgeschreden (41).

Evenals in het Langstraatse gebied ten westen van Raamsdonk (Renes 1985a, p. 56) werden de scheislotten van het oude land, de oude eigendomsverhoudingen, op de aanwassen doorgetrokken. De middeleeuwse verkaveling werd hierdoor gereconstrueerd

9 1089/5749

Afb. 23 Opwassen in de Langstraat in de 16e eeuw; zie noot 41.

(Steegh 1978, p. 15-16) en tot over de Kille, het rudiment van de inbraakkreek, doorgetrokken tot aan de Oude Maas en de Scheislout. De oude landschappelijke situatie was in omgekeerde richting in de tweede helft van de 17e eeuw grotendeels hersteld (42). Alleen voor het middeleeuwse veen was een pakket klei in de plaats gekomen. Gaf goed ontwaterd veen de mogelijkheid tot het plegen van akkerbouw (43), de overwegend in een zoet milieu afgezette estuariumklei werd onder gras gelegd en aanvankelijk extensief gebruikt als hooiland. Dit hooi vormde een belangrijk Langstraats exportprodukt (Steegh 1978, p. 16). Het werd merendeels geleverd aan de ten zuiden van de Langstraat gelegen 'zanddorpen' welke een structureel tekort aan hooilanden hadden. Zelfs waren verschillende van de Langstraatse hooilanden verpacht aan, of in het bezit van inwoners van de zanddorpen. Pas vanaf de 18e eeuw werden deze buitendijkse hooilanden een nog wezenlijker onderdeel van de Langstraatse economie. Het vee, dat de huiden leverde als grondstof voor de leerindustrie, werd er geweid. Dit duidt mogelijk op een verbeterde ontwateringstoestand van deze landerijen.

In 1766 werd de Baardwijkse Overlaat aangelegd. Deze overlaat fungeerde als voorlopig laatste schakel in een keten van overlaten die bij de Beerse Overlaat zijn begin vond (zie 4.3.3.2). Door de Baardwijkse Overlaat kon het Maaswater 's winters bij hoge waterstanden zijdelings van het Bossche Veld worden afgeleid. Hierdoor werd dit Bossche Veld en de stad 's-Hertogenbosch van wateroverlast bevrijd. Door het gereed komen van de Bergsche Maas in 1904 en het effectueren van de scheiding tussen de Maas en de Waal bij Heerewaarden had het water van de Boven Maas een nieuwe uitweg naar de Amer gekregen en kon de Baardwijkse Overlaat hierna buiten werking worden gesteld. Tijdens de aanleg van het Afwateringskanaal van 's-Hertogenbosch naar Drongelen tussen 1907 en 1911 werd de Baardwijkse Overlaat definitief gesloten. De laatste maal dat hij water overliet was in 1908. Het Afwateringskanaal had vooral tot doel water naar een westelijker gelegen uitwatering te leiden, als door hoge waterstanden op de Maas de afstroming van Dommel en Aa werd belemmerd.

Vóór de scheiding van Maas en Waal moesten de Langstraatse polders hun overtollige water lozen op het Oude Maasje (44). Men verwachtte dat door de aanleg van de Bergsche Maas deze Oude Maas het polderwater niet goed zou kunnen verwerken. Als oplossing voor dit probleem werd het Zuider Afwateringskanaal aangelegd, dat in 1900 voltooid werd. Het loopt van Labbegat ten westen van Besoijen tot het Keizersveer waar het zijn water loost in de Oude Maas.

4.2.4 Sporen in het landschap

Hoewel er in recente tijd enkele grootschalige ingrepen in het

Langstraatse cultuurlandschap hebben plaatsgevonden, zijn er nog veel oude relictten aanwezig. Wel veranderd is het natuurlijk substraat, wat van invloed is geweest op het blijven voortbestaan van elementen in het cultuurlandschap. De verwoestende werking van de St.-Elizabethsvloed van 1421 heeft wel zeer ingrijpende veranderingen teweeggebracht. Pas in de 20e eeuw is de waterhuishouding aanzienlijk verbeterd door het sluiten van de Beerse en Baardwijkse Overlaat, de normalisatie van de Maas, maar vooral de scheiding tussen Maas en Waal met het graven van de Bergsche Maas (feitelijk het herstellen van de Vroeg-middeleeuwse waterstaatkundige situatie). Hierdoor werd de mogelijkheid gecreëerd om delen van het gebied opnieuw in te richten.

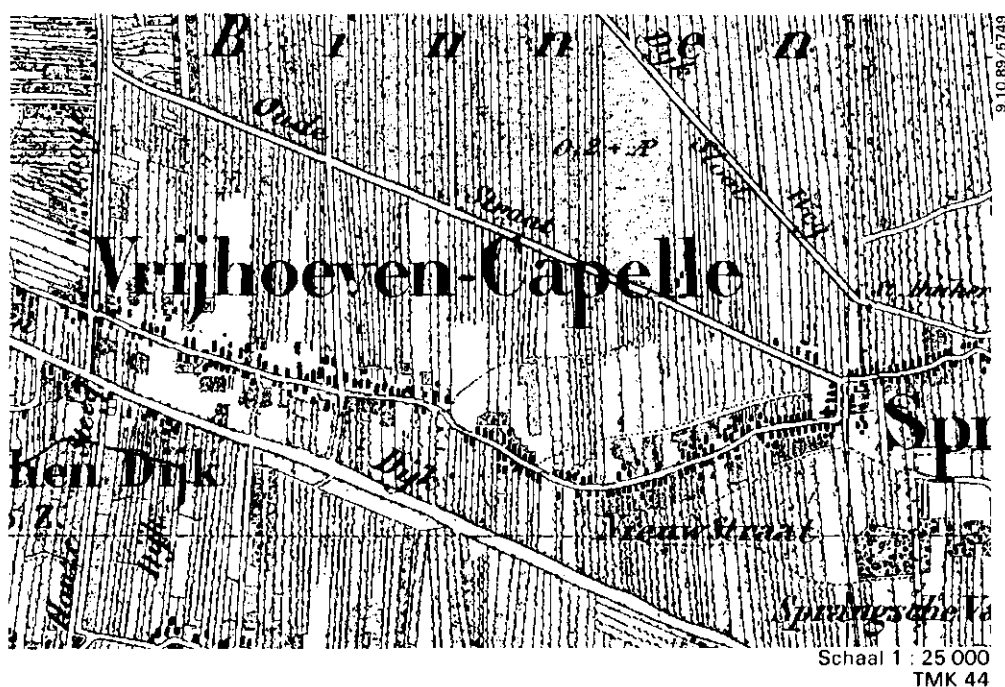
Deze veranderingen speelden zich gedeeltelijk binnen de oude ontginningseenheden af. Meerdere oude grenzen zijn daarom ook bewaard gebleven.

- In de Beneden-Langstraat, ten zuiden van de Winterdijk, is de karakteristieke veenontginning in strokenverkaveling goeddeels gehandhaafd gebleven. Zelfs ten noorden van de Winterdijk zijn in het bij de ondergang van de Grote Waard in 1421 weggespoelde cultuurland nog sporen van de oorspronkelijke veenontginning aanwezig. Niet alleen de achterkaden van deze ontginningen laten zich nog aanwijzen, maar ook delen van de verkaveling gaan - indirect weliswaar - terug tot de middeleeuwse inrichting.
- In de Boven-Langstraat is slechts de oude dijkring om het gebied - die gedeeltelijk van voor en gedeeltelijk van na de St.-Elizabethsvloed dateert - nog aanwezig. De oorspronkelijk middeleeuwse verkaveling is daar door recente ruilverkaveling grotendeels ingrijpend veranderd (45).
- De oude structuur van de lineaire bebouwing, die direct samenhangt met de ontginning, is ook in de recent sterk uitgebreide nederzettingen zoals Waalwijk en Drunen nog duidelijk herkenbaar. Zowel de oude achterkaden als ook de zij-kaden van de veenontginning worden nog steeds gekenmerkt door een kleinschalige bebouwing (afb. 24). In de verstedelijkte kernen zijn dit voornamelijk 18-19e-eeuwse gevels van mogelijk al oudere behuizingen. In de meer agrarische nederzettingen zoals 's-Gravenmoer en Sprang heeft de ligging van de kapitale boerderijen de nederzettingsstructuur geconserveerd. In de Boven-Langstraat zijn Heusden en Herpt voorbeelden van goed geconserveerde nederzettingen.

4.3 's-Hertogenbosch en de Maaskant

4.3.1 Oorspronkelijke landschap

Mede op basis van archivalische gegevens was het voor grote

Afb. 24 De kerk van Sprang, als scharnierpunt in de verplaatste bewoning (T.M.K. \pm 1850).

delen van de Langstraat mogelijk een oorspronkelijke veenbedekking aan te nemen vanaf de oevers van de Oude Maas, in zuidelijke richting uitwiggend tegen, of zelfs gedeeltelijk reikend over de daar aanwezige hogere gronden. In het gebied rondom 's-Hertogenbosch en in de westelijke Maaskant is het niet mogelijk op vergelijkbare wijze in grote trekken het oorspronkelijke landschap te schetsen.

Ten westen van het Land van Heusden en Altena blijken bij de middeleeuwse ontginning en bewoning andere natuurlijke omstandigheden een rol te hebben gespeeld dan meer stroomopwaarts. De oeverwallen en stroomruggen van de verschillende rivierlopen zijn naar het westen toe deels overgroeid geraakt met een veendek of amper meer tot ontwikkeling gekomen. Renes gebruikt in dit verband de aan Stol (1981) ontleende term 'verdrinken rivierlandschap' (Renes 1985a, p. 43) (46). Ten oosten van dit 'scharnierpunt' hebben de aanwezige oeverwallen en stroomruggen, die gevormd werden door een hevig meanderend rivierstelsel, de eerste ontginning en bewoning altijd in sterke mate beïnvloed.

De Maaskant wordt in het zuiden begrensd door een in het laatste deel van de jongste ijstijd - het Weichselien - gevormde dekzandrug die oorspronkelijk van Drunen, via Vlijmen, 's-Hertogenbosch, Rosmalen, Geffen en Nuland naar Oss doorliep. Ook de Drunense Duinen en enkele nu geïsoleerd liggende zandopduikingen maakten deel uit van dit systeem (Broertjes en Dobma 1983, p. 28). Het ten zuiden van deze rug stagnerende water van Dommel en Aa heeft zich via de Dieze een weg gebaand naar

de Maas. De stroomruggen en komgronden ten noorden van 's-Hertogenbosch vertonen dan ook een bijmenging van grof zand ontstaan door het gedeeltelijk opruimen van deze rug. In dit afgebroken landschap bleven wat resten van deze rug als rudimenten aanwezig. Deze hebben in de bewoningsgeschiedenis van het gebied eenzelfde rol gespeeld als de stroomruggen en oeverwallen van de Maas. Het lage gebied rondom 's-Hertogenbosch is nadien door dunne kleivlakken vanuit de Maas overdekt (Bodemkaart 1969, p. 56-57).

In de westelijke Maaskant was het oeverwallen- en stroomrug-systeem met de daarachter liggende kommen omstreeks het einde van de Romeinse tijd in hoofdlijnen voltooid. Toen werden bijvoorbeeld de nu binnendijks gelegen stroomruggen van Lith naar Alem gevormd. Andere stroomrug- en komkleiafzettingen uit deze periode zijn naderhand door jongere afzettingen overdekt (Bodemkaart 1969, p. 43).

De 'doorbraak' in de dekzandrug bij 's-Hertogenbosch raakte gedeeltelijk opgevuld met voedselrijk veen. Enerzijds door veenvorming in de beekdalen, maar ook waar in grotere gebieden stagnatie van zuidelijk afstromingswater plaatsvond, zoals in het Bossche Broek (Broertjes en Dobma 1983, p. 29). Het natuurlijke landschap ten noorden van 's-Hertogenbosch was steeds meer het resultaat van het samenkomen van een oost-west gerichte afwatering - de Maas - waarin werd opgenomen de zuid-noord lopende afwatering van het Brabants plateau. Eventuele veenvorming in dit gebied heeft het geweld waarmee deze samenvloeiing gepaard kon gaan niet overleefd. In de kommen van het westelijke Maaskantgebied is een oorspronkelijk aanwezige, voedselrijke veenbedekking grotendeels met rivierklei overdekt geraakt (Van Diepen 1952, p. 36-40).

Ten tijde van de eerste ontginningen werd het gebied rondom 's-Hertogenbosch en de Maaskant gekenmerkt door een drietal landschappen. Langs de Maas en in mindere mate langs de Dieze lagen oeverwallen en stroomruggen, met daarachter met klei gevulde komgronden waarin vroeger veenvorming heeft plaatsgevonden. Zowel dit onderliggende veen als de kleibedekking wiggen in het zuiden uit tegen een dekzandrug. Het vroeger aanwezige veen ten noorden van 's-Hertogenbosch is in later tijd door Maas- en Diezewater grotendeels opgeruimd.

Meer naar het oosten werd de smallere ruimte tussen de Maas en de dekzandrug in het zuiden vooral ingenomen door een wirwar van oude stroomdraden, stroomruggen en enkele diluviale opduikingen. Langs de Maas liggen bijvoorbeeld de dorpen Haren, Macharen en Teeffelen op zulke zandopduikingen, terwijl Megen en Oijen op oeverwallen liggen.

Het meest oostelijke deel van de Maaskant - vanaf Grave verder stroomopwaarts - wordt gekenmerkt door het ontbreken van kommen en stroomruggen. De verschillende oude lopen van de rivier hadden hier in vergelijking met het meer stroomafwaarts gele-

gen deel een groter verval en een zeer onregelmatige wateraanvoer. Kenmerkend voor dit gebied zijn de talloze, veelal zeer oude geulen die erin voorkomen. Hierdoor is op sommige plaatsen een landschap ontstaan met grotere en kleinere plateaus die vaak steile randen hebben naar de geulen. Langs de Maas ligt tussen Gassel, Beers en Cuijk tot aan Vierlingsbeek een gordel hooggelegen gronden (Bodemkaart 1976, p. 58-59).

4.3.2 Ontginning en bewoning

In tegenstelling tot de situatie in de Langstraat, waar de oudste ontginningsbasis op de oever(wal) van de Oude Maas grotendeels door de catastrofe van 1421 was opgeruimd, is het voor de omgeving van 's-Hertogenbosch en de westelijke Maaskant wel mogelijk veel oude bewoningsconcentraties exact te localiseren en te dateren (47).

Archeologische en bodemkundige gegevens

Hoewel er verschillende sporen gevonden zijn van zeer oude bewoning langs de boorden van de Maas is er pas vanaf de IJzertijd/Romeinse tijd enig inzicht in de bewoningsontwikkeling te krijgen. Dit hangt gedeeltelijk samen met het feit dat het gebied pas in de laat-Romeinse tijd gestabiliseerd raakte toen het oeverwal-, stroomrug- en kommensysteem grotendeels was vastgelegd, terwijl tot in de Middeleeuwen veranderingen in de loop van de Maas zijn verondersteld (48) (Van Diepen 1952, p. 111).

De oudste gegevens over de bewoning zijn verkregen door bij bodemkundig onderzoek gekarteerde 'oude woongronden' - een bodemtype dat zich meestal door een grijszwarte kleur en een hoog fosfaatgehalte onderscheidt van de omliggende gronden - met behulp van archeologische vondsten te dateren (49). Daarnaast was het mogelijk op grond van naamkundige interpretatie de ouderdom van enkele nederzettingen bij benadering te bepalen.

Dit levert voor de Maaskant het volgende beeld op: De bewoning in de westelijke Maaskant vond grotendeels plaats op de oeverwallen en de stroomruggen langs de Maas. In de centrale kom heeft zich vrijwel geen bewoning voorgedaan. Alleen langs het stroomdradenstelsel dat bij Empel (Het Slot) en ten zuiden van Lith (50) is gelegen, is oude bewoning aangetoond. Vóór de komst van de Romeinen moet een aantal nederzettingen al bewoond zijn geweest. De Romeinse bewoning - zoals die is vastgesteld door vondsten van Romeins import aardewerk - sluit voor een belangrijk deel aan bij de 'inheemse' bewoning (51). In de westelijke Maaskant is de bewoning na de 3e eeuw door een verslechtering van de waterstaatkundige situatie goeddeels verdwenen, althans laat zich niet met behulp van archeologisch vondstmateriaal vaststellen. Ten westen van Lithoijen is ook geen Merovingisch materiaal aangetroffen. In de Karolingische

tijd blijken de nederzettingen langs de Maasoever (weer) bewoond. De oude bewoningslocaties bij Het Slot en ten zuiden van Lith blijven in deze periode echter onbewoond.

Het is waarschijnlijk dat in de oostelijke Maaskant, in het gebied ten oosten van Lithoijen, er zeker vanaf de Romeinse tijd continue bewoning aanwezig is geweest. De oorspronkelijk Romeinse nederzetting Cuijk is hiervan een goed voorbeeld. Vóór de Karolingische tijd vond er wel concentratie van deze bewoning plaats. De meeste woonplaatsen op de oude stroomruggen werden in de Merovingische tijd verlaten, maar vooral tussen Teeffelen en Ravenstein bleef bewoning aantoonbaar aanwezig: zowel op de oude stroomruggen als op de oeverwal van de Maas zijn Merovingische vondsten gedaan. Het aantal nederzettingen is in deze tijd echter kleiner dan in de voorgaande periode.

Dit beeld sluit aan bij de bewoningsgeschiedenis van het meer westelijk gelegen beneden-deltagebied van de Rijn en Lek. Gebleken is dat het patroon van riviertakken er in de Hoge Middeleeuwen nauwelijks anders uitzielt dan in de laat-Romeinse tijd. Het Maas-Waalsysteem dat al in de Romeinse tijd vanaf Heerewaarden sterk met elkaar vervlochten is, heeft daarentegen aanzienlijke veranderingen ondergaan. Door een toename van het debiet van de Maas is in de Vroege Middeleeuwen een proces van oeverwalvorming, maar ook van erosie gaande (Henderikx 1983). Mede daardoor laat het Merovingische 'gat' in de bewoningsgeschiedenis van de westelijke Maaskant zich gedeeltelijk verklaren.

Naamkundige gegevens

Op grond van naamkundige interpretatie is een aanvullende datering van enkele nederzettingen mogelijk. In de westelijke Maaskant worden Orthen, Empel, Maren en Lith als nederzetting aangeduid waarvan het waarschijnlijk is dat zij reeds in de Romeinse tijd bestaan (Henderikx 1983, p. 141). Ook voor Kessel wordt wel een Romeinse naamsoorsprong verondersteld. De naam Rosmalen wordt ook als vroegmiddeleeuws (5e eeuw) aangemerkt (Gysseling 1960, p. 862).

In de oostelijke Maaskant is van Cuijk een Romeinse naamversie bekend Ceuclum (52) en wordt Megen (Magus) herkend als een Gallo-Romeins toponiem met de betekenis van markt of marktplaats (Moerman 1956, p. 155). Andere toponiemen in de oostelijke Maaskant - zoals Escharen, Deursen, Dennenburg, Velp, Haren en Macharen - bevatten oude naamsbestanddelen die informatie geven over een oorspronkelijk landschappelijke ligging - hoog of laag - of een oorspronkelijke begroeiing (zie de verschillende gemeentebesrijvingen!).

Archivalische gegevens

Empel, Orthen, Rosmalen en Engelen worden in de 9e eeuw voor het eerst in de archieven genoemd (53). In de 10e eeuw komen Maren, Kessel, Lith en Lithoijen voor het eerst in de bronnen

voor (54) (Henderikx 1983; bijlage II nr. 166, 167). In Kessel, Lith en Lithoijen komen enkele 'eng'-namen voor die duiden op akkerland dat vóór 1000 na Chr. in gebruik is genomen. De bewoning in deze oeverwaddedorpen zal een verspreid karakter hebben gehad met een centraal gelegen oudste kerk (Steegh 1978, p. 10). Dit is vergelijkbaar met de nederzettingenvorm in de Betuwe.

In de oostelijke Maaskant worden voornamelijk enkele nederzettingen die op de zuidelijke dekzandrug liggen voor 1000 in de archieven vermeld, zoals Herpina (Herpen) in een schenking aan de abdij van Lorsch uit het begin van de 9e eeuw (O.M., p. 20-21). Op de lager gelegen gronden langs de Maas vindt voornamelijk pas bewoning plaats nadat de Maasbedijking tot stand is gekomen en een definitievere inrichting van de meestal daar gelegen gemene gronden op het laatst van de Middeleeuwen zijn beslag heeft gekregen. Alleen op enkele zandopduikingen was al eerder (continue) bewoning aanwezig, maar deze is niet in de archieven van vóór 1000 vermeld. Zelfs Cuijk - waarvan een permanente bewoning vanaf de Romeins tijd wel haast zeker is - komt voor het eerst rond 1050 in de bronnen voor (55) (Gysseling 1960, p. 581).

4.3.3 Landschapsverandering

4.3.3.1 Gemene gronden

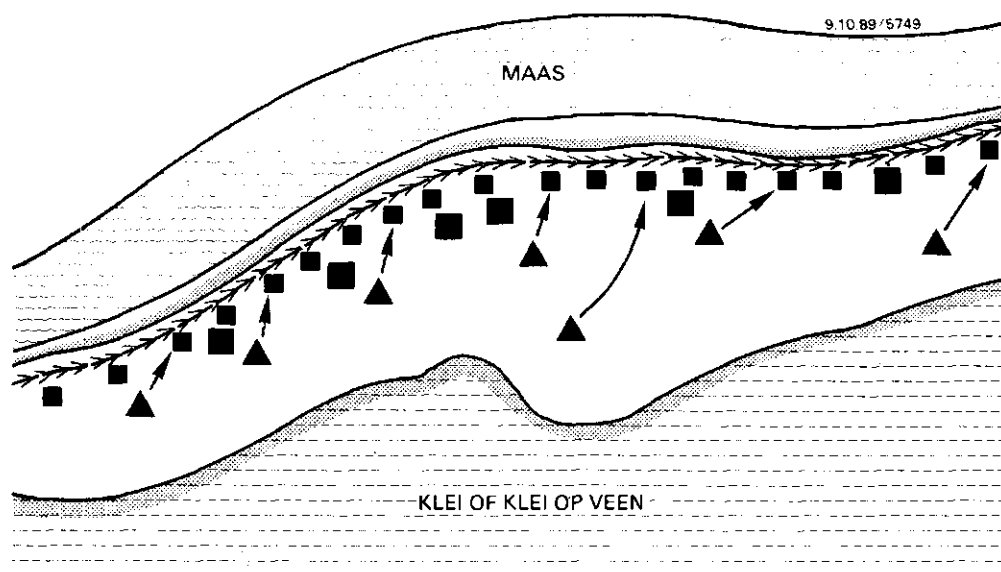
Het gebied rondom 's-Hertogenbosch en de gehele Maaskant heeft in de loop van de tijd in toenemende mate wateroverlast ondervonden. Rondom het later zo strategisch belangrijke 's-Hertogenbosch en stroomopwaarts bij Grave werd dit overvloedig aanwezige water benut om het buitengebied te innunderen. In de Hoge Middeleeuwen echter hadden de verschillende nederzettingen hun dorpsgebied omdijkt en zodoende omgevormd tot dorpspolders (Steegh 1978, p. 10).

Niet alleen staatsrechtelijk - de zuidelijke Maasoever was langzamerhand tot en met Lithoijen in het bezit van de hertogen van Brabant gekomen -, maar ook waterstaatkundig loopt er een scheiding tussen het westelijke en het oostelijke Maaskantgebied. De bedijking van de Maas - een noodzakelijke voorwaarde om het komgebied te kunnen ontginnen - zal voor de lagere delen in de 12e eeuw en rondom het Land van Megen in de loop van de 13e eeuw tot stand zijn gekomen (Fockema Andreae 1950, p. 2). In het begin van de 14e eeuw was de Maas ten oosten van Ravenstein nog onbedijkt (Buijks 1984, p. 11).

In 1300 deed Jan II van Brabant afstand van zijn allodiaal goed gelegen in Rosmalen, Heinis, Bruggen en Hintham (O.M., p. 716-719). De inwoners van die dorpen verkregen het eigendom over die gronden. Ook Geffen (O.M., p. 689-690) en Nuland kenden tegelijkertijd een gelijksoortige uitbreiding van het grond-

bezet. De openlegging van het komgebied geschiedde vanaf de Maasoeveren naar het zuiden en vanaf de nederzettingen op de dekzandrug naar het noorden. Daarbij is het opmerkelijk dat de aangelegde strokenverkaveling in relatief ondiepe blokken is gelegd. Alleen in de Polder van Empel en Meerwijk is deze regelmaat afwezig. Daar zijn bij Het Slot de stroomruggen, stroomdraden in de ondergrond en de pleistocene zandopduikingen klaarblijkelijk een storende factor (56). Een gelijksoortige ondergrond met een gecompliceerd stroomdraadsysteem in de dorpspolders van Kessel, Lith en Lithoijen blijkt daar echter amper van invloed te zijn geweest op het gehandhaafd blijven van de oorspronkelijke systematische openlegging van het gebied.

Ook in de oostelijke Maaskant werden in de Late Middeleeuwen in veel dorpen de gemene gronden aan de inwoners verkocht, of voor een langdurig gebruik uitgegeven (afb. 25). De ontginning

LEGENDA

- oeverwal
- dijk
- dijkwoning
- gehandhaafde oudste bewoning op verhoging
- verplaatste bebouwing
- verdwenen bewoning

Afb. 25 Schematische voorstelling van de oude bewoning, de middeleeuwse bedijking en de daarmee samenhangende bewoningsverplaatsing in de Maaskant.

van de komgronden gaf zulke specifieke waterstaatkundige problemen dat de ingelanden op lokaal niveau een en ander niet meer konden oplossen. Vanuit dit onvermogen is de regelgeving door de Brabantse hertogen te begrijpen. In de eerste helft van de 14e eeuw geeft de Hertog van Brabant enkele stukken uit waarin de waterhuishouding van verschillende grotere waterstaatkundige eenheden wordt vastgelegd. In 1309 werd de Polder van der Eigen opgericht (57), vóór 1315 de Polder van Empel en Meerwijk, in 1325 het Hoog Hemaal, dat bestond uit de dorpspolders van Lith en Lithoijen, de Polder van Oss en de Buitenpolder van Geffen en in 1349 het Hoog Hemaal dat de dorpspolders van Alem, Maren en Kessel omvatte. De Hertogswetering, die tussen deze verschillende nieuwe waterstaatkundige eenheden doorliep naar de Blauwe Sluis bij Gewande, moest de afwatering van de meer stroomopwaarts gelegen landen verzekeren (Fockema Andreae 1950, p. 3). Een van deze landen was bijv. het Land van Megen dat in 1326 toestemming kreeg voor deze afwatering (Van Diepen 1952, p. 162). De Hertogswetering is dan ook verhoogd aangelegd in de westelijke Maaskantpolders.

Uit de keuren over het vaststellen van de grotere waterstaatkundige eenheden in de westelijke Maaskant blijkt ook al een sluitend systeem van buiten- en binnenwaterkerende dijken aanwezig te zijn. In het charter waarin de - al feitelijk aanwezige - waterstaatkundige situatie van de Polder van der Eigen wordt vastgelegd, worden genoemd de Hovedyc (Hoefdijk), die liep langs de Hoefgraaf naar Gewande, de Wolfsdijk en de Diependijk. Deze dijken lopen parallel aan de Maas en worden alle 'zeedijken' genoemd (58) (Leenders 1977-1979, p. 114).

Stroomopwaarts lagen enkele haaks op de oeverwal staande binnendijken die als sluitdijk fungeerden tegen overstromingswater dat stroomopwaarts kwam. In de westelijke Maaskant heeft de Kepkendonksdijk, die loopt van de hogere gronden in het zuiden tot aan de Hertogswetering, deze functie gehad. Meer naar het oosten - en dus relatief jonger - zijn dat de Groenedijk die in 1331 aanwezig was (Buijks 1984, p. 11), de Erfdijk en de nog jongere Peeldam geweest. Deze dwarsdijken vormden een (chrono)logisch vervolg op de zijdwenden die eerder in het ten westen van 's-Hertogenbosch gelegen Hollandse deel van Noord-Brabant waren aangelegd.

Daarnaast kwam er in het gebied een groot aantal kaden voor. Sommige - zoals de kade langs de Lither Graaf tussen de Polders van Lith en Lithoijen en de kade tussen de Polders van Alem en Kessel - vormden de begrenzingen van oorspronkelijke rechtsgebieden en hingen direct samen met het ontstaan van die polders. De overige kaden dateren van later tijd en hebben te maken met het weren van het steeds regelmatig terugkerende overstromingswater van de Beerse Traverse (Van Diepen 1952, p. 164).

4.3.3.2 Beerse Maas

In de westelijke Langstraat bleek de 15e-eeuwse verandering in de waterhuishouding als gevolg van de St.-Elizabethsvloed van 1421 ook het bewoningspatroon ingrijpend te hebben veranderd. De ontginning en bewoning in de Langstraat bleken een grote dynamiek te hebben gekend: een 'opschuivend' bewoningssysteem werd tijdens dat proces verrast door het water.

De ontginning en bewoning van de Maaskant vertoont veel minder dynamiek, is eerder statisch te noemen: bewoning langs de Maasoever, op de stroomruggen in het oostelijke deel, op de pleistocene opduikingen en op de dekzandrug in het zuiden. In de 13e eeuw werden de westelijke komgronden in cultuur gebracht, terwijl de stroomopwaarts gelegen gronden pas in de 14e eeuw hun binnenwaterstaat goed gingen regelen. Deze ongelijkheid hangt nauw samen met de staatkundige situatie in beide regio's. In de westelijke Maaskant zijn de kommen ontgonnen en is daarmee samenhangend de waterhuishouding gereguleerd onder toezicht van de centrale hertogelijke overheid. In een groot deel van de oostelijke Maaskant daarentegen was deze eenheid ver te zoeken (59).

De bedijking van de Maas belastte dit statische gebied met een langzame vernatting. Handelde het in het begin nog om incidentele overstromingen waarbij het eenmaal binnendijks gekomen Maaswater via de lager gelegen burenen in westelijke richting moest worden geloosd, in de loop van de 18e eeuw vormde zich achter de rivierdorpen praktisch elk jaar gedurende enkele dagen tot enkele maanden een tweede Maas, de Beerse Maas genoemd naar het onbedijkt Maastracé bij Beers, de Beerse Overlaat (60).

Het is niet duidelijk of de latere Beerse Overlaat een altijd onbedijkt deel van de Maasoever is geweest, of dat een aanvankelijk wel aanwezige waterkering in de loop van de tijd geheel is verdwenen (61). Doordat de bedijking van west naar oost tot stand kwam en de rivier hierdoor steeds meer in een ('historisch' min of meer 'toevallige') bedding werd opgesloten, kon de Maas bij hoge waterstanden en een verslechterde benedenloop nog slechts over een steeds kleiner stuk onbedijkt tracé buiten haar oevers treden. Toen ook het sterk meanderende deel van de rivier - daar waar deze de Peelhorst kruist - door dijken was vastgelegd, werd de afstroming van de rivier nog verder belemmerd. De zijwaartse druk - de neiging om buiten haar oevers te treden - verschoof meer naar het oosten. Daar had de rivier echter slechts een relatief smalle potentiële bedding tot haar beschikking; uitloop in noordoostelijke richting was door de bodemgesteldheid niet mogelijk. Bij Beers - vlakbij het punt waar de Maasbedijking aansluiting moest vinden bij de hogere gronden langs de rivier - was/werd deze druk op de zuidelijke oever zo groot dat men de rivier daar nooit met een doorgaande bedijking heeft kunnen beteugelen. Dit is waarschijnlijk wel geprobeerd, maar al snel bleek dat deze be-

dijking niet te houden was: de pogingen werden gestaakt. Mogelijk werd toen al in de zomer door kaden de Maasbedijking tijdelijk gesloten. De boeren die woonden bij deze 'gaten' in de Maasbedijking - de latere overlaten - zullen als eersten zich hebben gerealiseerd dat het verschijnsel Beerse Maas niet te voorkomen was. Dit besef nu is pas later tot de stroomafwaarts wonenden doorgedrongen.

Men trachtte de toenemende wateroverlast in eerste instantie in te dammen door de versterking van de middeleeuwse dwarsdijken - in het Hollands-Utrechtse worden deze dwarsdijken meestal zijdwende genoemd - die liepen tussen de Maasoever en de dekzandrug in het zuiden. Van west naar oost waren dat, zoals gezegd, de Kepkensdonkdijk, de Harensche Zegedijk of Groenedijk en de Erfdijk (62).

In de 16e eeuw bleek de Beerse Maas steeds vaker als tweede Maasstroom te fungeren en werden deze binnenwaterkerende dwarsdijken meer en meer als een belemmering gezien voor de snelle afvoer van dat water. De oplossing werd gevonden door het vaststellen van een bepaalde drempel. Kwam het water hoger dan dit peil, dan werd door het openen van sluizen in de dwarsdijken hun waterkerende functie teniet gedaan. (Dat een en ander vaak met veel ruzie en juridisch geharrewar gepaard ging, past geheel in de Nederlandse waterstaatkundige traditie.) Om verder een snelle afvoer van het Beerse Maaswater te bewerkstelligen werden steeds ingrijpendere maatregelen getroffen. Zo werden in het begin van de 19e eeuw in opdracht van Gedeputeerde Staten allerhande obstakels en zelfs de heggen uit de Traverse verwijderd (Buijks 1984, p. 13-18).

Rond 1900 werd als laatste in deze reeks dwarsdijken de Peeldam bij Velp aangelegd (Buijks 1984, p. 19-20). Door een vorderende vervening en ontginning van de Peel werd het waterbergend vermogen van dit gebied snel minder. Dit betekende een extra belasting van de Beerse Maas Traverse. Door de Peeldam werd deze waterbelasting (gedeeltelijk) opgeheven.

Vooraf in de lager gelegen (kom)gebieden in de Beerse Maas Traverse, was eventueel eerdere bewoning door de verslechterde waterstaatkundige situatie - vernatting van de gronden - vóór de 18e eeuw allang verdwenen. De bewoning had zich geconcentreerd op en vlak achter de Maasdijk, was (in gereduceerde vorm) aanwezig op de geïsoleerd gelegen zandopduikingen - Dennenburg is hiervan een goed voorbeeld (Steegh 1978) -, of had zich teruggetrokken op de zuidelijke dekzandrug (63).

De geschiedenis van de Beerse Maas wordt blijkbaar gekenmerkt door tegenstrijdigheden. Enerzijds werd het water als zware overlast ervaren waartegen men zich zo goed mogelijk trachtte te verweren, maar anderzijds werd deze overlast meer en meer als een gegeven aanvaard. Dan was het zaak door een zo goed mogelijke regulering van de afstroming van dit water het ongemak binnen de perken te houden.

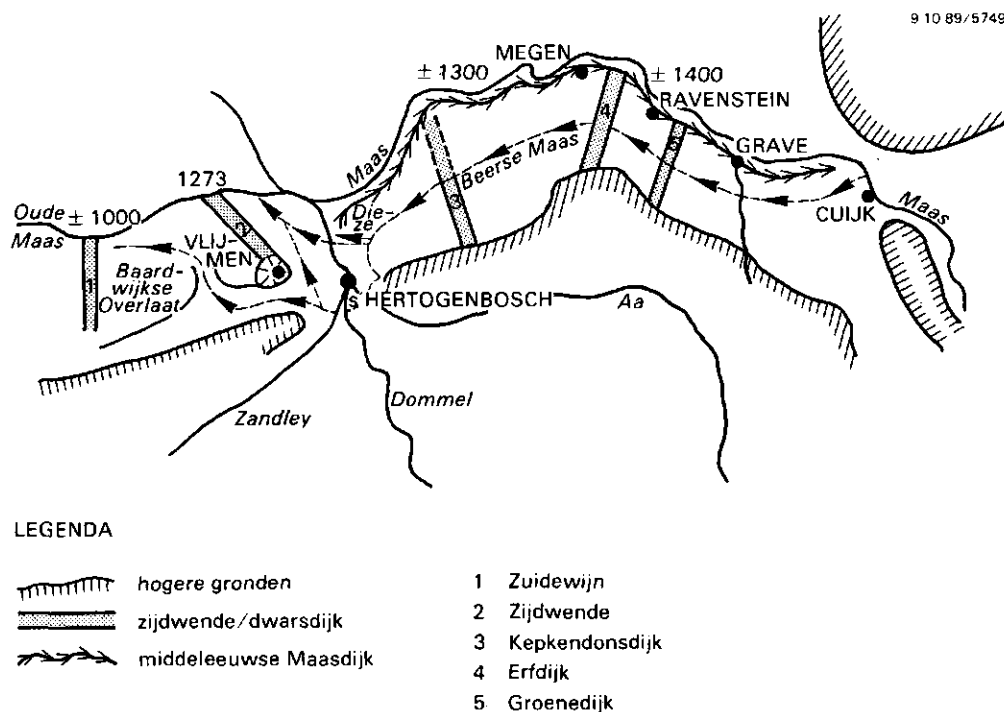
Was de Maas 'om' dan stroomde het Maaswater via de Beerse Overlaat, om enkele individueel bedijkte dorpspolders heen, uit in een brede bedding tussen de hogere gronden in het zuiden en de Maasdijk in het noorden. In principe werden de tegen de Maasdijk liggende dorpspolders vrijgelaten, maar in de praktijk stonden ook deze polders regelmatig onder water. Het Beerse Maaswater vloeide vervolgens door een paar sluizen en over enige verlaagde delen van de rechter Diezedijk via de Dieze in de Maas. Bij zeer slechte omstandigheden stroomde het water ook zuidom 's-Hertogenbosch en verenigde zich met het water van Dommel en Aa. Daar de Maas, evenals de Dommel en de Aa, een regenrivier is, was in zo'n situatie de afvloeiing via de Dieze niet in staat al het overtollige water te verwerken. Een deel van het water kon via het slechts met lage kaden omgeven buitengebied tussen Crevecoeur en Bokhoven alsnog in de Maas vloeien. Deze Bokhovens Overlaat fungeerde echter ook vaak als inlaat. Dit was vooral het geval als de Waal via de verbinding met de Maas te Heerewaarden het afwateringssysteem belastte. Rondom 's-Hertogenbosch hoopte zich het water op van Beerse Maas, Dommel, Aa, Waal en het via de Zandleij aangevoerde water vanuit het gebied bij Tilburg. In de 18e eeuw werd daarom als laatste drempel in de 'tweede' Maasstroom de Baardwijkse Overlaat aangelegd. Via een overlaat in de Aardappeldijk bij Vlijmen kon dit opgehoopte water door de Baardwijkse Overlaat via de hooilanden van de Langstraat in de Amer afvloeien (Beekman, p. 46-51) (afb. 26).

4.3.3.3 Latere ontwikkelingen

De overstromingsperikelen kwamen, zoals reeds opgemerkt, voor een deel voort uit het bij Heerewaarden samenvloeien van het Maas- en Waalsysteem. Meer stroomafwaarts bij Woudrichem mondde de Maas zelfs uit in de Waal. Tijdens hoge waterstanden op de rivieren moest het water uiteindelijk door één riviermond worden geperst: het vertoonde nog sterker de neiging om zijwaarts af te vloeien.

In het begin van de 19e eeuw werden de eerste plannen voor een scheiding van de beide rivieren in de openbaarheid gebracht. Rond 1900 werd de Maasmond verlegd door het graven van de Bergsche Maas. Hierdoor werd in feite de vroeg-middeleeuwse loop van de Oude Maas gereconstrueerd en verbeterde de waterstaatkundige situatie zodanig dat het systeem van overlaten stap voor stap kon worden opgeheven. In 1942 werd de Beerse Overlaat definitief gedicht (64).

Al eerder hebben we aangegeven dat het moeilijk is extensief gebruikte graslanden van intensief gebruikte graslanden te onderscheiden. We gingen ervan uit dat ongeperceleerde graslanden per definitie extensiever werden gebruikt dan geperceleerde graslanden. In de periode 1840-1900 blijken een aantal ongeperceleerde graslanden in percelen te zijn onderverdeeld.

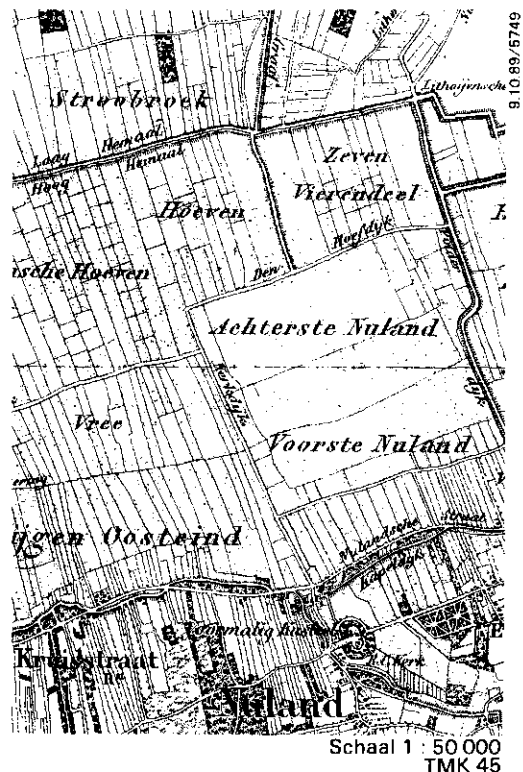

Afb. 26 Schematische voorstelling van de Beerse Maas.

Dit fenomeen komt wel in de Maaskant en de Langstraat voor, terwijl het zich in het zandgebied amper voordoet (afb. 27).

Deels is dit te verklaren door de overgang van gemeenschappelijk gebruik van de graslanden (dus geen percelering noodzakelijk) naar individueel gebruik. Dan wilde elke gebruiker zijn eigen perceel afgrenzen. Daarnaast kon de gras/hooiopbrengst door een verbeterde drainage (het aanleggen van sloten) aanzienlijk toenemen.

In de 20e eeuw is de loop van de Maas op diverse plaatsen verbeterd (65). Deze vernieuwde Maasloop vormde nu de grens tussen de provincie Gelderland en Noord-Brabant. Dit had tot

Afb. 27 Voorste en Achterste Nuland (T.M.K. ± 1850).

gevolg dat enkele afgesneden Maasmeanders met delen Noordbra- bants grondgebied bij Gelderland werden gevoegd - het dorp Alem werd in 1935 van de Maaskant losgesneden - terwijl Noord- Brabant met de zuidelijk gerichte Gelderse meandergronden, zoals de Keent tussen Neerloon en Grave (66), werd gecompenserd.

Door de definitieve ophoging van de Beerse Overlaat werd de weg vrijgemaakt voor een ingrijpende vernieuwing van inrich- ting en waterhuishouding van de eertijds slechts extensief gebruikte lager gelegen gronden in het voormalige Beerse-Maas- tracé. De eerste ruilverkaveling (de Huizenbeemd in de gemeen- te Oss) werd in 1940 aangenomen en was reeds anderhalf jaar later uitgevoerd. Kort daarop is praktisch de gehele Maaskant ten westen van de gemeente Grave ruilverkaveld. Voor deze ge- bieden is alweer een tweede ruilverkaveling in voorbereiding of zelfs al uitgevoerd. Voor het gebied vanaf Grave stroomop- waarts ('het Land van Cuijk') is nu ook een ruilverkaveling in uitvoering.

4.3.4 Sporen in het landschap

Het cultuurlandschap van 's-Hertogenbosch en de Maaskant wordt gekenmerkt door recente ingrepen. Na het definitief sluiten van de Beerse Overlaat in 1942 - een beslissende stap in een reeks van waterstaatkundige verbeteringen in de regio - werden

9.10.89/5749

Afb. 28 De 'vieze' toren van Cuijk.

de gronden die jaarlijks te kampen hadden met overstromingswater (de Beerse Maas Traverse) en daardoor slechts extensief gebruikt konden worden, door een aantal noodzakelijke ruilverkavelingen praktisch opnieuw ingericht. Dit had wel tot gevolg dat het aantal relictten drastisch werd verminderd. De verkaveling is grotendeels veranderd en ook het oude wegenpatroon is niet ongewijzigd gebleven. Wel blijken de landschappelijke omstandigheden zelfs binnen de sterk ruilverkavelde gebieden het nieuwe verkavelingsbeeld te hebben beïnvloed. De hoofdlijnen zijn identiek van opzet met de middeleeuwse inrichting van deze gronden.

De afwatering van een groot deel van de Maaskant loopt via de Hertogswetering, die ongewijzigd is gebleven op enkele sterk vergraven stukken en de ingrijpende verandering van de uitmonding bij Gewande na. De strijd tegen het water van Maas en Beerse Maas wordt weerspiegeld door de machtige oude Maasdijk,

door resten van binnendijken en -kaden en door een groot aantal wielen die vele dijkdoorbraken markeren.

Als gevolg van het nu veel intensievere gebruik van de gronden in de voormalige Beerse Maas Traverse is de oorspronkelijke openheid, die zo kenmerkend was voor de Maaskant, praktisch verdwenen. Dit komt vooral door de erfbepanting van de nieuwe, verspreid gebouwde boerderijen, rijen populieren langs de wegen en zelfs hóóg opgaand hout bij een enkele eendenkooi.

De oude structuur van de bebouwde kommen is in dit gebied veelal goed bewaard gebleven. Wel is, mede als gevolg van oorlogsgeweld, in enkele van deze kernen weinig oude bebouwing aanwezig. Enkele oude stadjes zoals Ravenstein, Megen, en de binnensteden van (recent) gegroeide kernen zoals 's-Hertogenbosch, Grave en Cuijk zijn door zorgvuldige restauratie en aangepaste nieuwbouw redelijk tot goed geconserveerd (afb. 28).

5 HET ZANDLANDSCHAP

5.1 Inleiding

De grens tussen de rivier- en de zandregio wordt gevormd door de dekzandrug die ten oosten van de Donge loopt van Kaatsheuvel, via de doorbraak van de Dieze bij 's-Hertogenbosch, naar Herpen. Evenals het rivierengebied is ook de zandregio in een aantal sub-regio's onder te verdelen. Het is mogelijk een onderverdeling te maken naar stroomgebieden, zoals het stroomgebied van de Donge, van de Beerse en Zandleij, van de Dommel en van de Aa, of naar juridisch-territoriale eenheden, zoals de Meijerij van 's-Hertogenbosch, en het Land van Cuijk. Gekozen is echter voor een onverdeelde beschrijving van de zandregio. Wel worden de voorkomende regionale verschillen in de ontwikkeling van het cultuurlandschap aangestipt. Zo worden de gemeijntproblematiek, de (her)bebossing van de heidevelden en de grootschalige ontginning van de Peel op het eind van de 19e en het begin van de 20e eeuw als regionaal gegeven behandeld. De ontwikkeling van de oudste vroeg-middeleeuwse nederzettingen in de zandregio blijkt daarentegen in verschillende sub-regio's anders te hebben uitgewerkt.

We hebben gekozen voor het chronologisch beschrijven van het héle Brabantse onderzoeksgebied. Toch zal voor het zandgebied deze beschrijving meer thematisch van opzet zijn dan voor het rivierengebied: een aantal verschijnselen wordt thematisch gerangschikt om vervolgens chronologisch beschreven te worden. Dit alles aan de hand van voorbeelden die zich in het zandgebied voordoen.

Dit verschil in aanpak tussen de twee hoofdregio's (het Brabantse rivierengebied en zand-Brabant) hangt niet alleen samen met de verschillende grootte van de beide regio's; ook inhoudelijke factoren spelen hierbij een rol. In het westelijke rivierengebied was sprake van een systematische veenontginning die een relatief groot gebied besloeg. Was eenmaal deze ontginningswijze onderkend, dan lieten allerlei verfijningen zich gemakkelijk inpassen in het regionale verhaal. Voor het oostelijke rivierengebied bleek dit al moeilijker. Nieuwe inzichten in de landschappelijke ontwikkelingen in het zandgebied zijn nog onvoldoende uitgekristalliseerd om daar nu al een volledig chronologisch overzicht van te kunnen geven. De beschrijving heeft een meer hypothetisch karakter en zal hopelijk fungeren als een historisch-geografische aanzet tot nader onderzoek. De meeste veronderstellingen kunnen slechts door uitgebreid (en liefst interdisciplinair) archeologisch, historisch en historisch-geografisch onderzoek op hun waarheidsgehalte worden getoetst.

Ondanks de vele bezwaren die daaraan kleven, proberen we verschillende problemen die zich voordoen bij het beschrijven van

de landschappelijke ontwikkelingen in zand-Brabant weer te geven in een - uiteraard dynamisch en dus voorlopig - model. Daarbij zullen we zowel de 'modelondersteunende' als ook de 'modelafwijkende' ontwikkelingen die in de vele beschrijvingen per gemeente (deel II) tot 1840 naar voren zijn gekomen, voldoende tot hun recht laten komen.

5.2 Romeinen en 'Romeinse' landinrichting

Hoewel we eerder opmerkten dat we de beschrijving van de geschiedenis van het zandlandschap in de Vroege Middeleeuwen laten aanvangen, werpen we eerst een korte 'terugblik' op de Romeinen. Van belang is te bekijken welke bewoningsaspecten uit de Romeinse tijd zodanig in het landschap lagen verankerd, dat ná het ineensstorten van het Romeinse Rijk latere bewoners er mogelijk bij konden aansluiten of erop konden voortborduren. Hierbij staat de volgende vragen centraal:

- waar was de bewoning in de Romeinse tijd gesitueerd;
- zijn daar nog zichtbare sporen van tot in de Vroege Middeleeuwen, of zelfs recentere tijd bewaard gebleven?

Het beeld dat Beex in 1973 (Beex 1973, p. 159-188) van de Romeinse vondsten in Noord-Brabant gaf, is door nieuw archeologisch onderzoek niet gewijzigd maar wel verdicht (Slofstra 1982, p. 89-90) (67) (afb. 29).

Beex (1973, p. 162-163) onderscheidt Romeinse grafvelden, bewoningskernen, scherfmateriaal, een enkele tempel en kleine stukjes Romeinse weg. Een groot aantal sporen van bewoning en andere menselijke activiteit in de IJzertijd/Romeinse tijd is geconcentreerd langs de beekdalen, op de overgang van hogere naar lagere gronden (Van den Hurk 1975, p. 116) Te denken valt aan nederzettingen langs de Dommel als Ruimel, Gemonde en Halder en langs de Reuzel, die vroeger ook Dieze heette (Künzel et al. 1988, p. 111) (68).

Langs de Aa zijn aanzienlijk minder bewoonde oorden in de Romeinse tijd bekend dan langs de Dommel en de Keersop. In de Kempen is een aantal vondsten meer op de hogere gronden geconcentreerd, hoewel ook hier de incidentele laagten de voorkeur genoten. Opvallend is dat op het zuidelijke deel van het 'droogte-eiland' op de Peelrandbreuk geen bewoning in de Romeinse tijd is aangetoond. Deze situatie lijkt veel op de Westbrabantse (Leenders 1989a en b). Ook daar ontbreken archeologische vondsten. Dit wordt verklaard door de aanwezigheid van een uitgestrekt moeras- en veendek. Mogelijk duidt het ontbreken van bewoning op de zuidelijke Peelrand op een nog grotere uitgestrektheid van de Peelmoerassen in de Romeinse tijd dan in de Vroege Middeleeuwen en latere perioden (69).

De terrassen langs de Maas stroomopwaarts van Cuijk vormen een verlengstuk van de bewoning in de Maaskant en een verbinding

9.10.89/5749

LEGENDA

- Romeins(e) graf, nederzetting, steenoven, tempel
- Romeinse weg
- ~ (merendeels) recente waterlopen

Afb. 29 Romeinse vondsten in Midden- en Oost-Brabant (naar: Beex 1973), geprojecteerd op de bewoonbaarheidssituatie ± 800.

met de zeker intensiever bewoonde gebieden in het zuiden. Naast enkele stukken Romeinse weg zijn er nogal wat begraafplaatsen gevonden.

Noch in het archeologische overzicht van Beex, noch in andere archeologische literatuur wordt gerept over sporen van specifiek Romeinse landinrichting. Toch is juist dit aspect aanleiding geweest tot veel speculatie. Het heeft in een aantal historisch-geografische beschrijvingen van Romeins-Nederland een opvallende rol gespeeld.

In verschillende publicaties (b.v. Kakebeeke 1968a; Iven en Van Gerwen 1974) is de mogelijkheid geopperd dat sporen van een Romeinse landinrichting, de zogenaamde centuriatie of quadrangulatie, tot in de 19e eeuw en deels zelfs tot op heden in het Brabantse landschap bewaard zijn gebleven. Centuriatie was een inrichting van het cultuurland volgens een vastgesteld plan, waarbij het werd verdeeld in regelmatige blokken. Zowel het areaal agrarisch cultuurland, als ook de hele infrastructuur (en mogelijk ook het nederzettingspatroon) was blokvormig ingericht (Dilke 1971, i.h.b. p. 133-158) (70).

Dit idee, oorspronkelijk slechts als veronderstelling naar voren gebracht, paste in de na-oorlogse golf van opwaardering van 'Romeins' Brabant (Slofstra 1988). In navolging van een veronderstelde Romeinse landinrichting in Zuid-Limburg (Edelman en Eeuwens 1959) werden, uitgaande van de gegevens die het oudste 19e-eeuwse kadastermateriaal bevatte en aangevuld met naamkundige en archeologische gegevens, sporen van deze landinrichting in Brabant ontdekt. Door recent onderzoek is echter twijfel ontstaan over Romeinse landinrichting in Noord-Brabant.

Ons interesseert in de eerste plaats een mogelijke continuïteit in landinrichting tussen de Romeinse tijd en de Vroege Middeleeuwen. Nederzettingscontinuïteit kan meestal slechts worden aangetoond met behulp van tijdrovend archeologisch onderzoek. Continuïteit in de inrichting van het platteland zou juist door een specifiek historisch-geografische benadering, namelijk het analyseren en vervolgens dateren van percelering, kunnen worden aangetoond.

Aan de hand van de volgende vragen zullen we proberen in deze kwestie klaarheid te brengen:

- waar is door verschillende onderzoekers Romeinse landinrichting (centuriatie) verondersteld?
- kan deze eventuele Romeinse landinrichting na de Romeinse tijd sporen in het landschap hebben nagelaten zodat latere bewoners in de Vroege Middeleeuwen het tot een onderdeel konden maken van een nieuwe inrichting van het cultuurlandschap?
- in hoeverre zijn latere ontwikkelingen van invloed geweest op het in het landschap bewaard blijven van deze veronderstelde Romeinse landinrichting?

Iven (1968, p. 67-71) benaderde het continuïteitsprobleem vanuit de historisch-vegetatiekundige hoek. Konden de Vroege Middeleeuwen in een gebied waarin het cultuurland al eeuwen (grotendeels) was verlaten eventuele sporen van Romeinse landinrichting nog terugvinden, en maakten ze er dan weer opnieuw gebruik van? Iven hanteert twee variaties voor de landschappelijke situatie na het ineensstorten van het Romeinse rijk. Zowel in geval dat, bij een sterk ingekrompen areaal cultuurland, het cultuurgebied een savanne-achtige uiterlijk zou hebben gehad, als dat het bos was teruggekeerd, gaat hij ervan uit dat de vroeg-middeleeuwse ontginners deze veronderstelde sporen van Romeinse landinrichting kunnen hebben teruggevonden.

Of de nieuwe kolonisten hebben het '...vroeger beboerde (gecenturieerde) land aangetroffen als een grote savanne-achtige weide met hier en daar een boom en met haaks op elkaar staande stroken met struweel en enkele bomen langs de vroegere wegen..' of zij hebben '...het vroegere patroon aangetroffen in de vorm van haaks op elkaar staande "tunnels" (de vroegere wegen) in het bos..' (Iven 1968, p. 70-71). In de volgende paragraaf komen we op de vegetatie in de Vroege Middeleeuwen terug. Welke vegetatiekundige benadering ook wordt gevolgd, toch zal minstens een deel van een eventueel centuriatielijnenspel in deze periode verloren zijn gegaan.

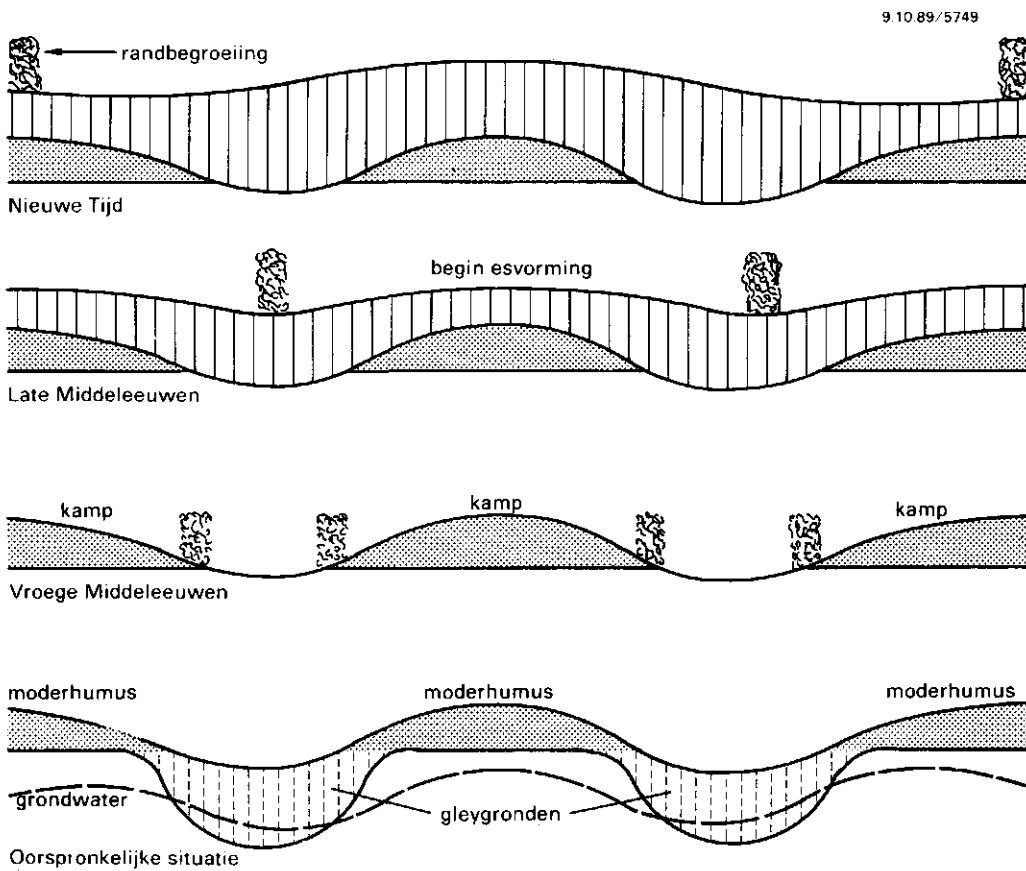
Zoals we nog zullen beschrijven is de landschappelijke dynamiek in het Brabantse zandgebied vanaf de Vroege Middeleeuwen tot op heden zo groot geweest dat een zelfs gedeeltelijke continuïteit van landinrichting vanaf de Romeinse tijd niet makkelijk te aanvaarden is. Onderzoek in Zuid-Limburg heeft aangetoond dat de bezitsverhoudingen, zoals die op de Minuutplannen van het oudste kadaster van 1830 zijn weergegeven, in tegenstelling wat Edelman en Eeuwens (1959) aannamen, voor de overgrote meerderheid pas in de hoge Middeleeuwen of in jongere tijd zijn ontstaan (Hartman 1987; Renes 1988).

Maar als belangrijkste argument tegen centuriatie kan worden aangevoerd, dat voor Romeins Brabant uit de archeologische vondsten steeds meer het beeld naar voren komt van een inheems-Romeinse cultuur. Noch militairen, noch Romeinse kolonisten hebben hier gewoond. De romanisering van de inheemse bevolking komt pas in de loop van de tweede eeuw naar voren in de opgravingsgegevens. Pas dan ontwikkelen zich enkele regionale centra (vici), zoals Cuijk en mogelijk Halder (Slofstra 1988, p. 27-28). De interpretatie van de recent opgegraven bewoningssporen in Hogeloon zijn in dit opzicht veelzeggend. Het gaat hier om een oorspronkelijk inheemse boerderij van een lokale heerser die op de romaniseringsgolf werd omgebouwd tot 'Romeinse' villa (Slofstra 1982, p.102-112; Slofstra en Bazelmans 1985, p. 19-28). Zou zo'n lokale potentiaat zich de moeite getroosten omwille van de goede smaak zijn cultuurland opnieuw volgens de blokvormige mode in te richten, als een 'Romeinse ruilverkaveling'?

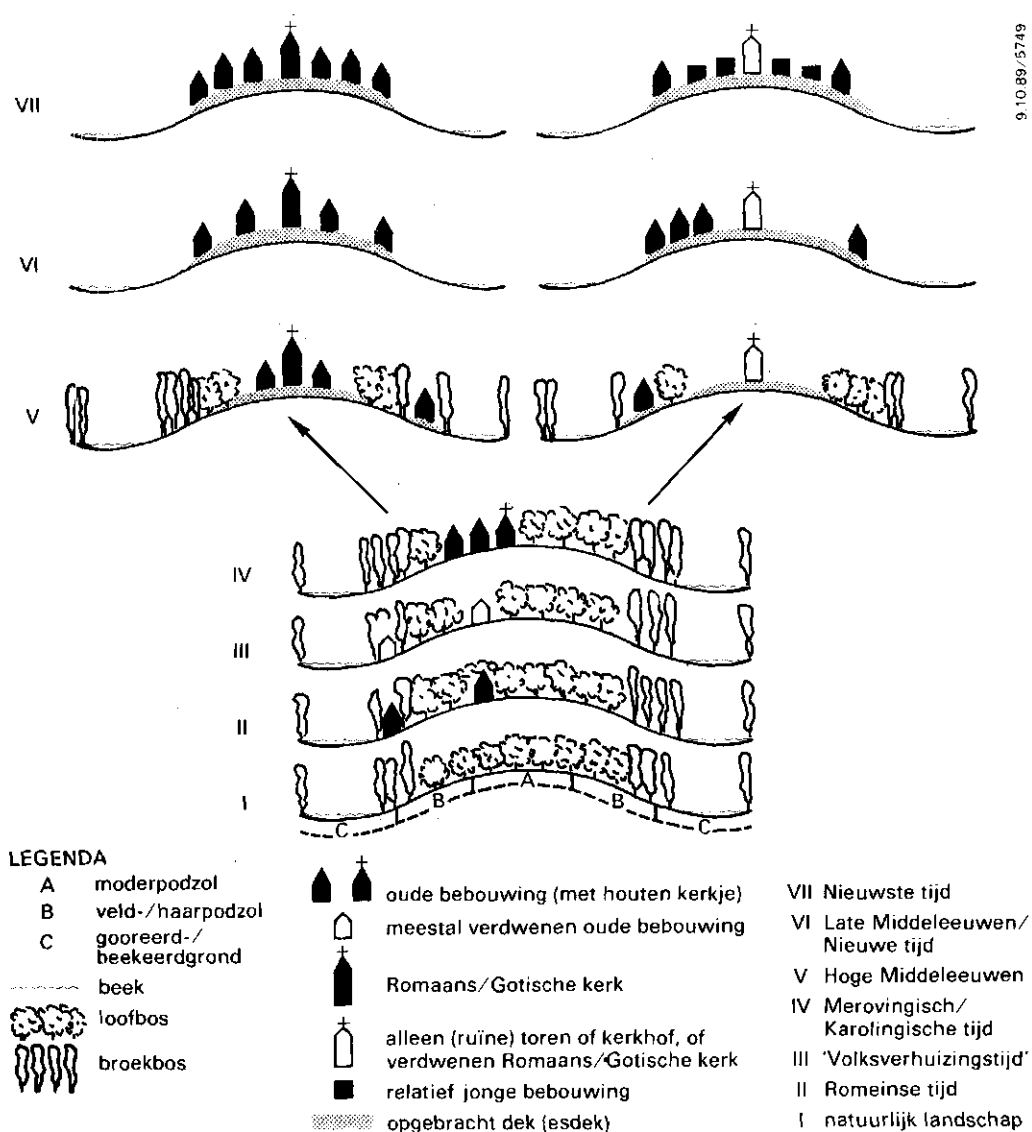
Al met al lijkt er voor de aanwezigheid van centuriatie in Romeins Brabant weinig ruimte over te blijven. Voeg daaraan toe meer dan 1500 jaar veranderend landschap. De conclusie kan niet anders luiden dan dat centuriatiesporen in het 19e-eeuwse of huidige Brabantse landschap niet waarschijnlijk zijn. We kunnen daarom de Romeinse centuriatie niet in ons landschapsdynamische model opnemen.

5.3 Landschap, vegetatie en bewoning in de Vroege Middeleeuwen (ca. 800)

Als beginsituatie voor het beschrijven van de landschappelijke ontwikkelingen in zand-Brabant hebben we gekozen voor de periode ca. 800 n. Chr. We geven een beknopte beschrijving van de geo(morfo)logie van het gebied. Binnen dit gegeven proberen we ons een beeld te vormen van het nog (of weer) grotendeels natuurlijke landschap en de aanwezige begroeiing (afb. 30). Hier-

Afb. 30 Schematische weergave van het ontstaan van de akkers/essen en de daarbij veronderstelde akkerrandbegroeiing in Midden- en Oost-Brabant.

Afb. 31 Schematische voorstelling van de ontwikkeling van de bebouwing in zand-Brabant, met een continue bewonings- en een verplaatste bewoningsvariant.

door zijn we in staat aan te geven welke gebieden in zand-Brabant wel, en welke absoluut niet voor permanente bebouwing geschikt waren. Vervolgens projecteren we de in de oudste oorkonden beschreven menselijke activiteiten op deze landschapsreconstructie. In een aantal gevallen is slechts door archeologisch onderzoek te bepalen welke potentiële bewoningsplaatsen ook werkelijk, en wanneer, bewoond zijn geweest. Naamkundig materiaal kan ons helpen bebouwing te dateren en het geeft vaak aanwijzingen over het natuurlijk landschap ten tijde van de ontginning.

5.3.1 Landschap

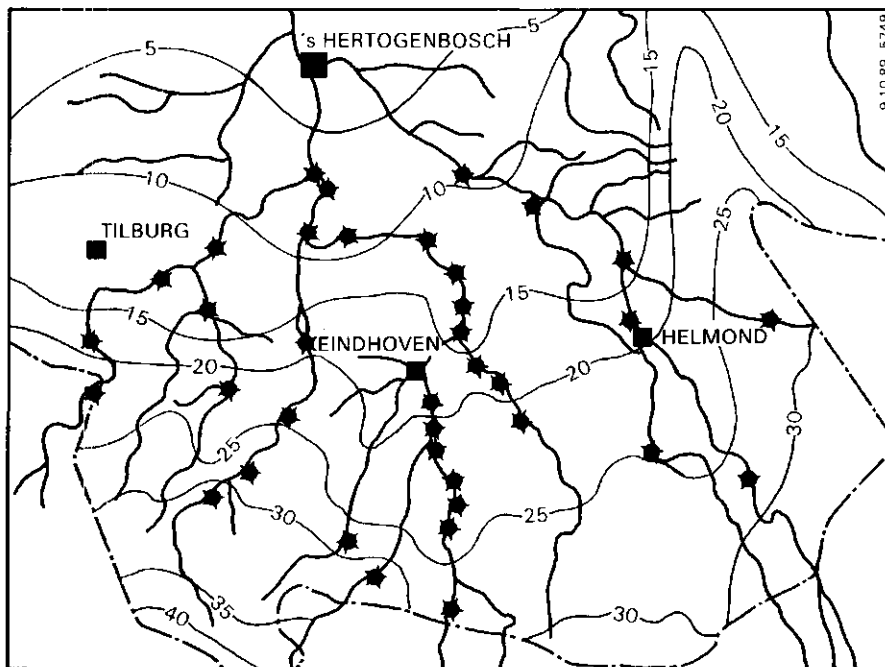
De reconstructie van de landschappelijke situatie rond 800 is gebaseerd op recente hydrologische en bodemkundige gegevens, aangevuld met historisch, historisch-geografisch, historisch-kartografisch, naamkundig en archeologisch onderzoek. De reconstructie maakt onderdeel uit van de historische landschapskaart (zie paragraaf 3.2.3.1 en Kaart 1) en geeft aan welke gebieden wel en welke niet voor permanente bewoning in aanmerking kwamen. Deze tweedeling is ook te lezen als 'te nat voor permanente bewoning' of 'geschikt voor permanente bewoning'.

We gaan ervan uit dat in de Vroege Middeleeuwen, vóór 1000, het landschap van zand-Brabant op z'n natst was (afb. 31). In het westen werd de regio begrensd door een uitgestrekt veengebied (Renes 1985a). De vanuit het westen al vanaf de Romeinse tijd 'oprukkende' zee-invloed had in de Karolingische tijd west-Brabant nog niet bereikt (Renes 1984b, p. 11; i.h.b. nt.2 en 3). In het noorden werd zand-Brabant, zoals we zagen, afgesloten door het Langstraatse veengebied, dat zich tot in de westelijk Maaskant heeft voortgezet. Daarnaast is door veranderingen in de Maasloop, waarbij de benedenloop van oude Maas zich geleidelijk aan naar het noorden verlegde om uiteindelijk in de Waal uit te stromen, vanaf de Vroege Middeleeuwen de afwatering van het Brabantse rivierengebied 'verstopt' geraakt. De hoge, doch zeer natte Peelhorst (Toelichting bij de bodemkaart 45 Oost 46 West en Oost, p. 71-72) met de daarachter liggende Maasplateaus, sloot zand-Brabant in het oosten af.

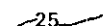

Binnen de zandregio zorgden een viertal zuidwest-noordoost lopende dekzandruggen voor een compartimentering van, en waterstagnatie in het gebied. Deze dekzandruggen werden op enkele plaatsen onderbroken door de zuid-noord stromende rivieren en beken. Deze rivieren en beken konden zich, gegeven de noordwaartse afhelling van zand-Brabant, min of meer een vrije weg banen binnen de begrenzing van de Centrale Slenk. Delen van het stroomstelsel van de Dommel en de Aa hebben echter hun loop aangepast als zij zich niet door de dekzanden konden heenwerken. Andere beken zoals de Beerze is dit wel gelukt (afb. 32).

5.3.2 Vegetatie

De stagnerende afwatering en een plaatselijk aanwezige, slecht doorlatende ondergrond leidden tot moerasvorming en veengroei. Door de relatieve voedselrijkdom van het door de rivieren en beekjes aangevoerde water (het kwelverschijnsel wordt hier buiten beschouwing gelaten) ontstond meestal voedselrijk moeras en veen. Dit kon laagten wat opvullen, maar was slecht in staat om hoog op te groeien, of zelfs hoogten te overgroeien. (Dit is, zoals we zagen, wel in de Langstraat het geval geweest!) De begroeiing van deze vochtige gebieden bestond hoofdzakelijk uit broekbos, dus wilgen en elzen. De Peel was

LEGENDA

- waterloop
- watermolen
- plaats
- 25 vereenvoudigde hoogtelijn
- ----- grens onderzoeksgebied

Afb. 32 Watermolens in het stroomgebied van de Beerse, de Dommel en de Aa in de tweede helft van de 18e eeuw.

daarnaast gedeeltelijk bedekt met hoogveen, dus had een relatief open karakter.

Meer problemen geeft het bepalen van de historische vegetatie op de hogere, drogere delen. Vanuit het natuurlijk gegeven werd tot voor kort rekening gehouden met twee mogelijke begroeiingswijzen, nl. een grote savanne-achtige weide met hier en daar een boom, of een dichtere bosbegroeiing (Iven 1968, p. 70-71). Gegeven de sterk wisselende natuurlijke omstandigheden kunnen beide varianten wel zijn voorgekomen.

Na de Romeinse tijd is bij een veronderstelde inkringing van de bevolking (Blok 1979) het areaal cultuurland sterk verkleind, waarop opnieuw bosvorming kon gaan plaatsvinden. Dit was voornamelijk beuken-eikenbos en eiken-haagbeukenbos. De wat nattere delen binnen de droge gebieden bestonden uit een ijl eiken- en eiken-berkenbos. Naast bodemkundige aanwijzingen

voor een veel voorkomende bosbegroeiing, wijzen vooral veel oude toponiemen in deze richting. In het hele gebied komen -lo, -hout en -rade toponiemen voor die duiden op de aanwezigheid van bos ten tijde van de (her-)ontginning van het gebied.

5.3.3 Bewoning

De hierboven beschreven landschappelijke situatie, die doorwerkte in verschillende vegetatiezones, heeft ook de mogelijkheid voor een permanente bewoning sterk beïnvloed. De drogere delen kwamen voor permanente bewoning in aanmerking. In de moerassige en venige beekdalen en stagnatie'bekkens' aan de zuidzijde van de dekzandruggen was dat ca. 800 nog niet mogelijk. Maar lang niet alle potentiële woonplaatsen zijn tegelijk in gebruik genomen. De meest geschikte plekken in de bossen werden door de ontginners door een afwijkende vegetatie herkend. Ze vallen grotendeels samen met de zogenaamde moderpodzolen of oude bosgronden die zich onder de pas later opgeworpen esdekken bevinden (Heidinga 1987, p. 82 e.v.; Edelman 1960). Deze moderpodzolen lagen op de hogere delen in het landschap (geen overstromingsgevaar!), waren vruchtbaar, relatief makkelijk bewerkbaar en hadden een goed watervasthoudend vermogen.

Over menselijke activiteiten horen we voor het eerst in oorkonden uit de Merovingisch-Karolingische tijd. In die periode vindt er een aantal eigendomsoverdrachten plaats van lokale Frankische edelen (de zogenaamde homines franci of ingenui franci) aan o.a. Willibrord en (via hem) aan het klooster Echternach. Over de vorm van deze domeinen kunnen we kort zijn. We weten het niet precies. In tegenstelling tot het zuidelijke Frankische hartland lijken de domeinen in deze streken te zijn opgebouwd uit verspreid liggende eenheden (Blok 1979, p. 103-104) die ook in hun omschrijving en begrenzing een veelheid van verschillende landschapstypen en bebouwingskernen omvatten. Juist over deze periode is ook archeologisch nog niet veel bekend. Zonder verder archeologisch en historisch-geografisch onderzoek is het niet geoorloofd het ideaaltypen van een domein- of hofstelsel in deze streken als landschappelijke werkelijkheid te hanteren.

De meeste villa's die in de Karolingische tijd door Frankische edelen aan verscheidene kloosters werden geschonken, hadden al, of kregen spoedig een kerk. Het is immers de tijd van de christianisering van Brabant. Deze kerken namen een centrale plaats in de nederzetting in. Ze zullen een verdere nederzettingvorming hebben bevorderd. De oudste kernen van bewoning vóór 1000 hebben we dus in de onmiddellijke nabijheid van deze oudste kerken te zoeken. Ook het intensief gebruikte cultuurland, het akkerland, is daar te vinden. In de volgende paragraaf komen we hier nog op terug.

Gegeven de natuurlijke nat-droog verhouding in het Brabantse rond 800 laten zich enkele regionale verschillen onderscheiden. De oudste kerken, dus ook veel oude nederzettingen, lagen altijd binnen het potentieel bewoonbare gebied. We vinden ze vooral terug op de hoogste delen van deze bewoningsarealen. Daar waar deze 'droogte-eilanden' vrij groot waren, konden meerdere 'kernen' tot ontwikkeling komen. Maar ook op de kleinere opduikingen in een verder natter milieu moeten we de oudste kernen zoeken. Als voorbeeld voor de eerste groep kunnen enkele Kempische nederzettingen, een aantal dorpen langs de Maas stroomopwaarts van Cuijk en Alphen en Gilze, worden genoemd. Langs de rivier de Dommel en in wat mindere mate langs de Aa vormden de rivierduinen of donken een ideale bewoningsplek (zie afb. 34, 35, 36a + b).

Het is opvallend dat veel van deze oude nederzettingen namen hebben die duiden op een oorspronkelijk fysisch-geografische gesteldheid, zoals -schot, -gestel, -donk of -haar, of op een oorspronkelijke bosbegroeiing, de -lo namen. Daarnaast is er een groep die valt onder de groep -heem namen. Kunnen we de -heem namen nog merendeels dateren als ontstaan tussen 500 en 1000 (Blok 1979), de namen die duiden op een natuurlijke gesteldheid of een bepaalde vegetatie laten dit niet zonder meer toe. Een vroeg- of hoog-middeleeuwse eerste vermelding van deze naamtypen laat de mogelijkheid open van een veel grotere ouderdom, terugreikend tot in, of zelfs vóór de Romeinse tijd. Juist hierdoor is het erg moeilijk om uitspraken te doen over mogelijke bewoningscontinuïteit van dit soort nederzettingen tussen de Romeinse tijd en de Merovingisch-Karolingische tijd. Hierover kunnen slechts de archeologen t.z.t. uitspraken doen. Afsluitend moeten we constateren dat we wel in staat zijn een groot aantal vroeg-middeleeuwse potentiële bewoningsplekken aan te wijzen, maar dat we over de vorm, de manier van grondgebruik en -uitbating slechts in algemene termen kunnen spreken.

5.4 Landschapsverandering

5.4.1 Middeleeuwse ontginningen

Nu we een grof beeld geschetst hebben van de uitgangssituatie van de landschappelijke ontwikkeling van Noord-Brabant zoals we die in de Vroege Middeleeuwen veronderstellen, zullen we proberen om de daaropvolgende veranderingen, de landschapsdynamiek, te beschrijven. Voor een groot deel zijn we hierbij aangewezen op het verzamelde oude bronnenmateriaal, maar ook de naamkunde en kerkgeschiedenis helpen ons hierbij.

Allereerst schatten we de natuurlijke veranderingen in de Middeleeuwen in. Op basis daarvan doen we uitspraken over de ruimere mogelijkheden die hierdoor voor uitbreiding van de bewoning tot stand waren gekomen. Centraal staan daarbij de vragen:

- waar en hoe heeft de middeleeuwse Brabander van deze mogelijkheden gebruik gemaakt?
 - in hoeverre werd, in een vergelijkbare landschappelijke situatie en bij een zelfde begroeiingstype zo'n uitbreiding op een zelfde manier gerealiseerd. Met andere woorden, kunnen bepaalde vormen van landinrichting, zoals die tot in de 19e eeuw hun bestaan hebben kunnen rekken, ons helpen deze gebiedsuitbreidingen te localiseren en te dateren?
- Op beide vragen is geen eenduidig antwoord te geven.

We moeten ons voorstellen dat het kappen van bos om akkertjes aan te leggen vanaf de Vroege Middeleeuwen een geleidelijk proces is geweest. Meestal zullen de aanwezige open plekken, de 'laren' (71) als uitgangssituatie hebben gediend. Door het kappen en platbranden van delen van het bos werd een 'droogte-eiland' langzaam maar zeker van zijn bosbegroeiing beroofd. Door deze roofbouw was het op een bepaald moment niet meer mogelijk de bevolking voldoende te voeden. Er werd gezocht naar een manier om de uitgeputte gronden vruchtbaarder te maken.

5.4.1.1 Landschap en vegetatie na 800

We namen aan dat na de ineensstorting van het Romeinse rijk grote delen van het cultuurland zijn verlaten, zodat het bos er weer kon terugkeren. Enkele hoog-middeleeuwse oorkonden geven zicht op de restanten bos die in die periode nog zijn overgebleven (72). Enerzijds vinden we in die oorkonden nog sporen van de dan al archaische manier waarop het overgebleven bosareaal onderdeel uitmaakte van de agrarische bedrijfsvoering; anderzijds kunnen we ons soms een beeld vormen wanneer en hoe zo'n boscomplex werd ontgonnen (73) (zie afb. 41).

In de beekdalen en de andere nattere delen van zand-Brabant verandert er in eerste instantie niet veel. Ondanks de Middeleeuwse ontginningen van de beekdalen tot beemden heeft op veel plaatsen het daar aanwezige broekbos zich tot in de 19e eeuw kunnen handhaven. We komen hierop nog terug.

Naast het over het algemeen open karakter van de in cultuur gebrachte delen van de 'droogte-eilanden', en het nog groten-deels gesloten, begroeide beekdal, moeten er grote heide-complexen zijn ontstaan. Niet geheel duidelijk is of dit het gevolg is van overbeweiding van een oorspronkelijke wat ijlere bosbegroeiing, of dat al vanouds delen van Brabant een meer heide-achtige vegetatie bezaten. Het is in ieder geval niet eenvoudig om het verdwijnen van bos ten gunste van de heide van een datering te voorzien. De oudste oorkonden in zand-Brabant geven een beeld van een veelheid aan vegetatietypen met daartussen 'eilanden' cultuurland.

5.4.1.2 Bewoning na 800

In de periode na 800 moeten we het begin van de es-cultuur plaatsen. De oude moderpodzolen, die als oudste kernen van het cultuurland werden aangemerkt, bleken qua oppervlakte en qua bodemvruchtbaarheid niet meer geschikt om een groeiende bevolking te voeden. Daarom werd het areaal cultuurland uitgebreid en vruchtbaar gehouden door het opbrengen van voedselrijk materiaal, bestaande uit een mengsel van mest vermengd met heideplaggen of bosstrooisel. Hoewel lang is verondersteld dat de hierdoor ontstane ophoging van het akkerland een zeer geleidelijk proces is geweest, dus dat de ophogingsdikte correleerde met de ouderdom, is dit idee recentelijk losgelaten (Renes 1985b; Spek 1988). Kort gezegd komt het er op neer dat er in Nederland hoge escomplexen zijn, die zich in zo'n 200 jaar tot deze dikte hebben kunnen ontwikkelen, terwijl aantoonbaar oude akkercomplexen lang niet altijd zo'n dik dek hebben. Ook over het moment waarop deze esdekken werden opgeworpen en binnen welke tijdsspanne dit gebeurde, lopen de meningen nogal uiteen.

5.4.1.3 Dorpsverplaatsing

Tot voor kort werd aangenomen dat de dynamiek in veel nederzettingen in zand-Brabant niet zo groot is geweest: men dacht dat de eerste aanzet dateerde uit de Vroege Middeleeuwen, waarna er om die oudste kern langzamerhand wat uitbreidingen tot stand kwamen. Vanuit deze visie is het ook te verklaren dat onderzoekers als Kakebeeke (bijv. 1967 en 1968b) en in navolging van hem Steegh (1978) een aantal nederzettingen konden aanwijzen waarvan de kern tot in de Vroege Middeleeuwen terugreikte. De zogenaamde 'plaatse'-nederzettingen met een driehoekig plein als kern, of de schild- of hoefijzervormige opbouw van een nederzetting, het zogenaamde domeindorp, werden door hun specifieke vorm als vroeg-middeleeuwse nederzettingen herkend (samengevat in: Kakebeeke 1977, p. 285).

Toen zich dan ook de mogelijkheid voordeed in het centrum van Bergeijk opgravingen te gaan doen, wisten de archeologen eigenlijk al wat zij konden verwachten: de vorm van de nederzetting wees op vroegmiddeleeuwse bewoning. Groot was dan ook de verbazing toen bleek dat er pas vanaf de 10e eeuw bewoning kon worden aangetoond (Theuws i.v.). Wel had men 'hogerop' de zandrug enkele Merovingische grafvelden gevonden. Nu gaat men ervan uit dat de oorspronkelijke bewoning van Bergeijk hoger op de zandrug heeft gelegen. Er werd dus dorpsverplaatsing geconstateerd.

Tegen de achtergrond van deze constatering werd het noodzakelijk ook enkele andere vormkenmerken van nederzettingen, die altijd waren gekoppeld aan een bepaalde ouderdom of een specifieke ontstaanswijze, opnieuw te bezien. Een belangrijke vraag daarbij was:

- als de vorm van een nederzetting niet altijd terugwijst naar de oudste situatie, is dan de breuk tussen de oudste situatie en het ontstaansmoment van de kernvorm niet alleen een breuk in tijd maar ook in ligging?

Bij een uitgebreide bestudering van ontwikkelingen in de afzonderlijke nederzettingen (deel II) werd al snel duidelijk dat mogelijk een groot aantal zandnederzettingen aan verplaatsing onderhevig is geweest. Ook bij niet verplaatste bewoning bleek in veel gevallen het zwaartepunt van de bebouwing in de Hoge Middeleeuwen te zijn verschoven. Steeds opnieuw blijkt zich een verplaatsing of verschuiving van bewoning vanaf de hogere gronden naar de randen van de 'droogte-eilanden' te hebben voorgedaan (zie afb. 37 en 39).

Het lijkt er steeds meer op dat het typisch Brabantse fenomeen 'alleenstaande kerken, kerktorens of kerkhoven temidden van de oude akkers', de sleutel tot deze verplaatsingsproblematiek vormt. De gedachte hierachter is dat deze resten van religieus leven de plaats van de oudste (vroeg-)middeleeuwse nederzettingen markeren. Zo heeft een zeer voorlopige archeologische verkenning van de omgeving van de alleenstaande toren van Bladel sporen van een vroeg-middeleeuwse nederzetting aan het licht gebracht (Theuws i.v.).

Tot voor kort werd het fenomeen van de alleenstaande godshuizen of kerkhoven verklaard vanuit een zeer rationeel denken van bewoners van een aantal gehuchten en alleenstaande boerderijen in een gebied. Zij kwamen overeen een kerk op een centraal punt temidden van de bewoning te stichten (Kakebeeke 1975). Rondom die kerk groeide later een kern met meest niet agrarische bebouwing. Het blijkt nu dat deze optiek bezijden de werkelijkheid is; ze steunt op exact één oorkondetekst uit de Hoge Middeleeuwen (74).

Oorspronkelijk stond de kerk met de daarbij behorende nederzetting, waarvan we over de vorm niet veel weten, op de hoogste delen van de 'droogte-eilanden'. Wanneer deze kernen werden verlaten, weten we (nog) niet precies. Het is een proces dat zich gedurende de hele Hoge Middeleeuwen moet hebben voltrokken (75). De bewoning zocht de nattere beekdalen op en concentreerde zich meestal in lange linten langs de beekdalrand, op de grens van hoog en laag, droog en nat. De oude kerk en het kerkhof bleven alleen in de akkers over. Door de in deze periode beginnende ophoging van de akkers werd de deels verlaten nederzetting afgedekt, de nederzetting raakte in vergetelheid. Een kerk, kerktoren of kerkhof markeert nu een archeologisch aandachtsgebied.

Naast de nu nog bestaande eenzaam gelegen oude kerkresten blijken er ook een aantal van te zijn verdwenen. Toch leven zij vaak voort in de herinnering: een oud toponiem, gekoppeld aan oud archief- en kaartmateriaal gaven zicht op een aanzienlijk aantal van deze verdwenen kerkresten.

We schreven al dat de verplaatsing van (het zwaartepunt van) de nederzetting geschiedde van hoog, dus droog, naar laag, dus nat, van dekzandrug of droogte-eiland naar de beekdalrand. Doordat de verplaatste nederzetting op de grens tussen hoog en laag kwam te liggen, lag haar vorm eigenlijk al vast: een lintvormige nederzetting, evenwijdig aan de beekloop. Haaks op het bebouwingslint stonden de agrarische gebruikswegen. Deze wegen leidden omhoog naar de grote complexen akkerland en verder naar de heide, en omlaag naar de beemden in de beekdalen. Omdat in beide richtingen vee gedreven moest worden om zowel op de heide als in het beekdal te kunnen grazen, werden deze dwarswegen steeds belangrijker in de agrarische infrastructuur. Ook de bebouwing langs deze dwarswegen nam veelal toe.

In de beekdalen ontstond in de Hoge Middeleeuwen een groot aantal kastelen of versterkte huizen. Nu blijkt dat bij dorpsverplaatsing soms het (nieuw gestichte) kasteel als aantrekkingspunt fungeerde (76), maar dat ook het omgekeerde voorkwam: het kasteel dulde geen bebouwing in zijn omgeving (77). Hoewel we van een groot aantal van die kastelen of versterkte huizen oude vermeldingen bezitten, kunnen we over de absolute ouderdom ervan, zonder archeologisch onderzoek, weinig zeggen. Het is dan ook niet mogelijk het verband te formuleren tussen de oudste kastelen en bewoningsafstoting, of juist omgekeerd. Daarbij komt nog dat het vaak onduidelijk is in hoeverre de lokale bezitsverhoudingen, die deels later worden verstoord door de toenemende invloed van de hertog van Brabant, van invloed zijn geweest op het ontstaan van zogenaamde kasteelsteden, of juist op het voorkómen daarvan.

5.4.1.4 De gemeynt

Vóór de 13e eeuw moeten we het voor wat betreft de agrarische bedrijfsvoering en de opbouw van het agrarische bedrijf, stellen met een aantal algemene noties. Op het eind van de 13e eeuw komt een nieuw fenomeen in de bronnen voor: de (uitgifte van de) gemeynt. Dit geeft zicht op de rol die de extensief gebruikte gronden in een veranderende agrarische samenleving gingen spelen. Daarbij moeten we ons de volgende vragen stellen:

- wat was een gemeynt?
- hoe functioneerde de gemeynt binnen een lokale agrarische samenleving?
- waarom werden de gemeynten in deze periode uitgegeven?

Een gemeynt is een aaneengesloten stuk grond, of een aantal stukken grond binnen een omgrenzing, waarop de inwoners van een of enkele dorpen rechten bezaten. Een gemeynt kon bestaan uit grasland, heide, woeste grond en bos, dus een niet of nauwelijk gecultiveerd gebied (Smulders 1955a). Leenders (1987) maakt een onderscheid tussen de begrippen Aard en Gemeynt, maar te betwijfelen valt of voor de latere ontginnin-

gen van delen van deze gemene gronden dit toch meer juridische verschil veel heeft uitgemaakt.

De gemeynt nam een belangrijke plaats in een locale agrarische samenleving in. Op de natte en droge heide werden plaggen gestoken voor het bereiden van mest, werd het vee geweid, werd geriefhout gesneden en werd turf gestoken. Ook in de beekdalen werd turf gestoken, terwijl enkele van broekbos ontdane stukken beekdal voor hooiwinning werden gebruikt. Uit de nog aanwezige bosrestanten werd gebruikshout, brandhout en bosstrooisel gehaald dat ook voor het bereiden van mest werd aangewend. In het bos kon nog wat vee, voornamelijk varkens, worden geweid (zie noot 72). Al deze gronden werden gemeenschappelijk gebruikt, hoewel het mogelijk is dat over de verschillende rechten op de grond al eerder afspraken waren gemaakt. Daarover weten we echter niets.

Rond 1300 hadden de hertog van Brabant en enkele kleinere heren geld nodig. Vooral de slag bij Woeringen in 1288, waarbij de hertog zeggenschap kreeg over delen van Limburg (Avonds 1982a, p. 463-464), had zo'n aanslag op de hertogelijke schatkist gedaan dat deze moest worden aangevuld. Hiertoe gaf de hertog, tegen betaling uiteraard, aan de inwoners van de diverse dorpen het gebruiksrecht van de gemeynt. Pas door de uitgiften van deze gemeynten aan de dorpen werden begrenzing en grondgebruik voor het eerst opgetekend. Feitelijk werd officieel vastgelegd wat waarschijnlijk al lang volgens gewoonterecht was geregeld. Ook later in de 14e eeuw laten zich noch enkele van die 'uitgifte-golven' onderkennen.

In de loop van de 15e eeuw komen de eerste berichten over de verkoop van stukken van de gemeynt aan particulieren. Hoewel de dorpsbesturen, als bezitters van deze gemene gronden de verkoop regelden, moesten zij hiervoor toch toestemming krijgen van de hertog. Een aantal keren wordt expliciet vermeld waarom de hertog toestemming gaf voor de verkoop. Zo blijken de strooptochten van Gelderse Maarten van Rossum in het begin van de 16e eeuw de verschillende dorpen in zand-Brabant dusdanig te hebben verarmd, dat een verkoop uit de gemeynt dit verlies kon compenseren.

Met de verkopen uit de gemeynt komen we op een kernvraag voor de ontwikkeling van het Brabantse cultuurlandschap:

- hoe moeten we ons de gemeynt-ontginningen voorstellen en waar zijn ze te vinden?

De verkochte kavels die uit de gemeenschappelijke gronden werden genomen, werden in de verkoopacten in een nauwkeurige begrenzing omschreven. Wat er binnen deze kavels werd gedaan blijft vooralsnoch een raadsel. Slechts in een enkel verkoopcontract van gemeynt-grond wordt iets opgemerkt over de inrichting van een verkocht stuk land. Maar daar het hierbij een gemeynt in de natte Maaskant bij Grave betreft, zal het niet verwonderen dat er sprake is van een strokenverkaveling (nat =

strook, droog = strook of blok) (zie over de relatie verkavelingsvorm en natuurlijke gesteldheid paragraaf 3.2.2.2).

Afhankelijk van het gebruik en de natuurlijke gesteldheid van het te ontginnen gebied werd een specifieke inrichting gekozen. De term hertogelijke ontginningen, die recent opgang doet, is hierop van toepassing: niet de hertog bepaalde echter de ontginningswijze, maar de ontginners, die met toestemming van de hertog van het dorp een stuk gemeynt kochten. Noch de hertog, noch andere heren lijken in zand-Brabant zich in de Middeleeuwen ooit te hebben bemoeid met de feitelijke inrichting en nieuwe ontginningen. Pas veel later is zo'n beïnvloeding van hogerhand aannemelijk, zoals bij de 18e- en 19e-eeuwse (uitbreiding van) exploitatie-landgoederen (zie paragraaf 5.4.2.1) en bij enkele vrij recente 'beemd'ontginningen (zie paragraaf 5.4.1.5).

Over de ligging van deze gemeynt-ontginningen is ook nog niet veel te zeggen. Hier wreekt zich het eerder gemelde gemis aan oud kaartmateriaal van dit gebied. Daarnaast is uit recent onderzoek gebleken dat in de Nieuwe Tijd (ca. 1500-1840) het Brabantse cultuurlandschap met minstens 60 procent is uitgebreid (Kappelhof 1985). De ontginning was grotendeels ten koste gegaan van de gemeenschappelijke gronden, de gemeynten. Ook is het aannemelijk dat de versnippering van de gemeynten zich langzaam heeft voltrokken. In de bronnen zijn geen grote verkoopgolven te ontdekken (78).

De ontginning van delen uit de gemeynt loopt als een continue proces door tot in de 19e eeuw, waarbij wel duidelijk is dat veranderingen in specifieke sociaal-economische omstandigheden soms van invloed konden zijn op de wijze waarop deze ontginningen plaatsvonden. Dit was het geval bij de kleinschalige ontginningen tussen Rosmalen en Schijndel waar veel populieren (een boomsoort die zeer goed een nat milieu kan verdragen) zijn aangeplant ten behoeve van de klompenindustrie. Naast deze voortschrijdende ontginningen ontstaan er op het eind van de 18e eeuw nieuwe vormen van grootschalige heideontginningen. Deze komen in de volgende paragraaf aan de orde.

5.4.1.5 Beekdalontginningen

We zagen dat in de loop van de Hoge Middeleeuwen de druk op de beekdalen is toegenomen. Algemeen wordt aangenomen dat vanaf de 11e-12e eeuw de eerste grootschaliger ontginningen in de beekdalen een aanvang hebben genomen (79). Deze ontgonnen beekdalgedeelten werden meestal beemd genoemd. Hoewel vanaf de Hoge Middeleeuwen een groot aantal beekdalen is ontgonnen, blijken rond 1840 delen van de beekdalen nog onontgonnen te zijn, of slechts zeer extensief te worden gebruikt. Het is niet eenvoudig om te bepalen wanneer er sprake is van intensief gebruik van de beekdalen, of extensief gebruik, temeer

daar dit gebruik van jaar tot jaar kon verschillen.

In het kader van ons onderzoek hebben we getracht een aantal aanknopingspunten te vinden om hierover wat meer duidelijkheid te verkrijgen. Zoals we al zagen (paragraaf 3.2.2.2) levert de percelering in de ontgonnen beekdalen op zich geen eenduidige datering van de ontginning op (80). Was het voor de vroeg-middeleeuwse cultuurgronden in zand-Brabant mogelijk een bodemkundige koppeling te maken met de aanwezigheid van moderpodzolen onder de esdekken, voor de beekdalen is dit ook geprobeerd (Weterings en Taat 1987). De resultaten van het onderzoek waren voor dit specifieke onderdeel teleurstellend. Het bleek niet mogelijk bodemtypen in de beekdalen te koppelen aan ontginningsmoment. Wel werd duidelijk dat de kennis over de menselijke ingrepen in de beekdalvegetatie en -ontginning nog niet veel voorstelt. Sterker nog, zelfs het betrouwbare 19e-eeuwse kaartbeeld van de beekdalen leverde meer vragen op dan antwoorden.

Wel zijn er verschillende gebieden aan te wijzen waar door menselijk ingrijpen het beekdal geschikt is gemaakt voor akkerbouw, of als hoogwaardig grasland. Dit werd vooral bereikt door drogere delen in het beekdal te bemesten. Op enkele plaatsen lijkt het er op dat de toplaag van esdekken vanaf de es het beekdal is ingeschoven (81).

Het is waarschijnlijk dat de natste, laagste delen van een beekdal meestal het laatst zijn ontgonnen. De drogere delen van het beekdal, die via natuurlijke weg kunnen zijn ontstaan maar ook door menselijk ingrijpen (bezanden, zand van het oude bouwlanddek in het beekdal schuiven, grasplaggen verplaatsen), zullen het eerst voor ontginning in aanmerking zijn gekomen (Weterings en Taat 1987, p. 68).

5.4.2 Latere ontwikkelingen

De min of meer geleidelijk verlopende uitbreidingen van het areaal cultuurland en de verplaatsing van (het zwaartepunt van) de bewoning blijken twee belangrijke, hoewel niet parallel verlopende, ontwikkelingen in de geschiedenis van het Brabantse cultuurland te zijn geweest. De uitbreiding van het cultuurland, zoals Kappelhof (1985) meldde (60 procent in een paar eeuwen!), wordt in zijn eind 18e-eeuwse omvang redelijk betrouwbaar weergegeven op de kaart van Hendrik Verhees. Naast een redelijk gedetailleerde weergave van de intensiever gebruikte cultuurgronden (de nederzettingen komen er wat minder gunstig van af) valt voornamelijk het zeer bescheiden areaal bos op. Het gemis aan exactheid van weergave van de bebouwde kommen op deze kaart, wordt gecompenseerd door de relatief korte periode die ligt tussen het gereedkomen van de Verheeskaart (1794) en de Minuutplans van het oudste kadaster (1830), waarop de bebouwde kommen wel goed zijn weergegeven. Sterker

nog, het is niet waarschijnlijk dat tussen 1794 en 1840, de opnamedatum van de Netkaarten van de oudste topografische kaart van Nederland schaal 1:50.000 en belangrijke peildatum in ons onderzoek, de veranderingen in het landschap van een vergelijkbare grootte zijn geweest als tussen 1850 en 1900. Juist in deze laatste relatief korte periode speelde de invoering van de kunstmest, zoals we nog zullen zien, een belangrijke rol bij het totstandkomen van grote landschappelijke veranderingen.

Eén blik op de historische landschapskaart van Midden- en Oost-Brabant leert dat verspreid in het gebied tussen 1840 en 1900 een aanzienlijke hoeveelheid heide en woeste gronden is ontgonnen (de verticaal gearceerde gebieden). In tegenstelling tot de Langstraat en de Maaskant is in het zandgebied amper sprake van een intensivering van uitgestrekte graslanden. In de volgende paragrafen zullen de verschillende jonge ontginningstypen, waaronder de ontginning van de Peel, aan de orde komen.

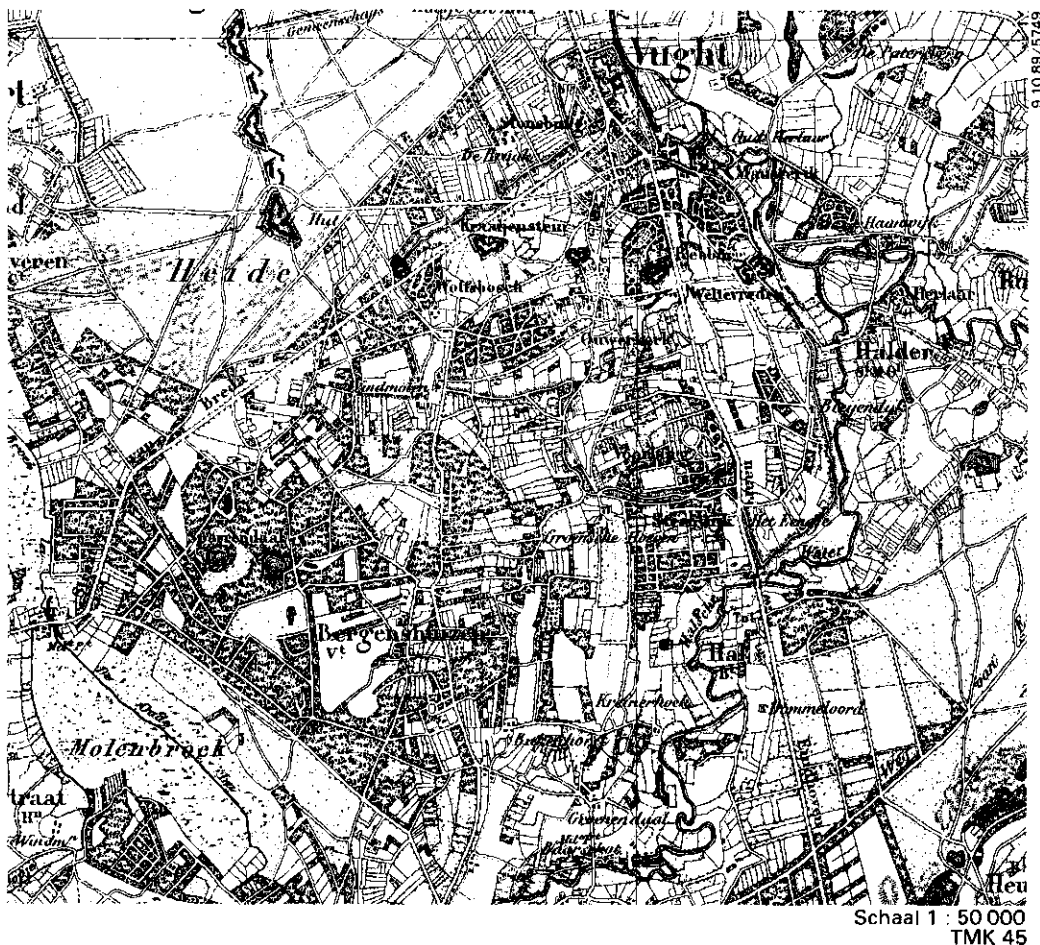
5.4.2.1 Landgoederen

Op het eind van de 18e eeuw trachtten enkele grootgrondbezitters modernere inzichten over het gebruik van heide en woeste gronden in praktijk te brengen. Delen van hun vaak uitgestrekte buitens werden bebost, andere delen werden geschikt gemaakt om beakkerd te worden (82). Reagerend op veranderingen in de conjunctuur, waren zowel de bossen, alsook de akker- en graslanden, als flexibel gegeven gehanteerd: was er meer behoefte aan hout dan werd het areaal bos vergroot, brachten akkerbouwgewassen meer op dan hout, dan volgde een vergelijkbare aanpassing in de uitbatingsstructuur (afb. 33).

5.4.2.2 Jonge heideontginningen

Hoewel de uitbreidingen van de verschillende landgoederen grotendeels ten koste gingen van het areaal heide en woeste grond, komt de grote ontginningself van deze gronden pas na 1840 op gang. De invoering van de kunstmest speelde hierbij pas op het eind van de 19e eeuw een rol. Op de historische landschapskaart is te zien dat het merendeel van de ontginningen op de Brabantse zandgronden tussen 1840 en 1900 bestond uit bosaanplant.

Het beplanten van de heide met bos was de eerste stap tot de ontginning van de heide in cultuurland. Door de heide enkele jaren te bebossen werd de schrale heidebodem wat verrijkt en behoefde de grond minder bemesting. Ook na de invoering van de kunstmest werd bij een ontginning eerst een bosperiode gehandhaafd. De verrijkte (bos)bodem was beter geschikt om kunstmest

Afb. 33 Oude landgoederen onder Vught (T.M.K. ± 1850); zie noot 82.

langer vast te houden. Werden de bomen na enkele jaren gekapt, dan kon de ontginning tot cultuurland worden uitgevoerd (83).

Ook zijn enkele nog levende stuifzanden al tussen 1840 en 1900 door bosaanplant vastgelegd.

Echter niet al deze 'tijdelijke' bossen zijn weer snel gekapt. Op het eind van de 19e eeuw werd het dennehout meer en meer gebruikt als mijnhout en voor telegraafpalen. Dit bracht meer op dan een marginale ontginning tot cultuurland. Toch zijn nog in de 20e eeuw veel bossen uiteindelijk gekapt om te worden omgezet in cultuurland. De resterende bossen, die dus voor het merendeel op z'n vroegst in de 19e eeuw zijn aangelegd, hebben tegenwoordig vooral een recreatieve functie.

5.4.2.3 Peelontginningen

Tot aan de tweede helft van de 19e eeuw lag de Peel als een nat, onontgonnen en deels ontoegankelijk gebied in het oosten

van Brabant en het aangrenzende Limburg. Ondanks het desolate uiterlijk van deze landstreek maakten de randen van het gebied onderdeel uit van de lokale agrarische economieën van de omliggende dorpen. De Peel leverde brandstof (turf), plaggen en geriefhout, maar ook de schapen konden op de niet al te natte plekken worden geweid. Hoewel de Peel als een natuurlijke grens valt aan te merken, maakte het belang van de Peel op lokaal agrarisch niveau dat deze gronden onderverdeeld moesten worden. Deze begrenzingen representeren verschillende staatsrechtelijke territoria, zowel op 'lands', al op gemeentelijk niveau.

Hoewel al eerder van ontginning van de Peel sprake was, kwamen de eerste serieuze plannen daartoe in het begin van de 19e eeuw naar voren. Duidelijk was dat zonder een goede regeling van de waterhuishouding ontginning en turfexploitatie niet mogelijk was. Na de aanleg van de Zuid-Willemsvaart zag men mogelijkheden: het overtollige water kon via deze vaart worden afgevoerd, meststoffen (huisvuil) konden er langs worden aanvoerd, waarbij het vruchtbaar maken en houden van de ontgonnen gronden met behulp van vloeiveiden zou kunnen geschieden. Deze plannen vonden echter geen doorgang.

Pas toen er sprake was van de aanleg van de spoorweg Tilburg-Eindhoven richting Duitsland, werd de economische haalbaarheid van de turfexploitatie reëel. De eerste grootschalige ontginningen vonden plaats in Griendsveen. Maar lang niet alle gronden in de Peel leenden zich voor een dergelijke grootschalige turfwinning.

Naast een goede afwatering (zie paragraaf 4.3.3.2, i.h.b. 'de Peeldam') vormden de aanwezigheid van meststoffen de tweede noodzakelijke voorwaarde voor het ontginnen van gronden voor agrarisch gebruik. Pas na 1900, dus na de agrarische crisis van 1870, werd het economisch mogelijk op grote schaal kunstmest toe te passen. Vanaf dat moment is de Peel in relatief korte tijd geheel ontgonnen. Onderscheiden moeten worden de kleinschalige ontginningen vanuit de Peelranddorpen, uitgevoerd door de plaatselijke bevolking (84) en de grootschalig opgezette, op grootgrondbezit stoelende ontginningen. Deze verschillen in ontginningswijze leverden aanvankelijk kleinschalig en grootschalig ingerichte landschappen op (Peters en Thissen 1987). In recenter tijd is echter een deel van de grootschalige ontginningen door opdeling ook kleinschalig van karakter geworden. Dit kleinschalige landschap vormde de basis voor de bio-industrie in de Peelgemeenten.

5.5 Sporen in het landschap

We moeten constateren dat het cultuurlandschap in zand-Brabant de laatste 100-150 jaar aan grote veranderingen onderhevig is geweest. Toch neemt de regio ten opzichte van vergelijkbare

gebieden in Nederland geen uitzonderingspositie in. Volgens Barends scoren alle zand-regio's in Nederland hoog als het gaat om perceelsverandering (1987, p. 193). We hebben al gezien dat verkaveling in een zandlandschap meer veranderingsgevoelig is dan in natte gebieden. En zand-Brabant was vanouds al kleinschaliger ingericht dan de Brabantse rivierregio. Juist in dit soort gebieden is de bio-industrie tot grote bloei gekomen. Door de opkomst van de intensieve veehouderij werd dit veranderingsproces nog versterkt. Daarbij komt dat Noord-Brabant een van meest ruilverkavelde provincies van Nederland is.

Was in de vorige eeuw een van de belangrijkste kenmerken van het zand-Brabantse cultuurlandschap nog het gesloten karakter ervan, volgens Barends (1987, p. 201 e.v.) was Noord-Brabant verhoudingsgewijs nog rond 1900 de provincie met de meeste perceelsrandbegroeiing, tegenwoordig is praktisch elke begroeide houtrand verdwenen. Vooral het karakter van de beekdalen is hierdoor compleet veranderd; vroeger waren de beekdalen merendeels vaak sterk begroeid en hadden een besloten karakter; nu worden ze gekenmerkt door het ontbreken van enige begroeiing, door grote openheid.

Tot de komst van de kunstmest vertoonde het zandlandschap een logische gebruiksgeleding: de vruchtbaarste gronden werden beakkerd, de minder vruchtbare beweid en de onvruchtbare werden slechts extensief gebruikt. Tegenwoordig is dit onderscheid verdwenen. Mais staat zowel in de beekdalen als op de hoge akkers, koeien lopen overal en voor de intensieve veehouderij maakt het al helemaal niets meer uit waar het bedrijf is gesitueerd. Het is niet altijd even eenvoudig om door deze nieuwe ontwikkelingen heen, nog oudere situaties te herkennen.

Dit geldt in nog sterkere mate voor de ligging van de bebouwde kommen. De beschreven (gedeeltelijke) verplaatsing van de bewoning is slechts in een aantal gevallen nog in het veld aanwijsbaar. De oude, acentraal gelegen kertorens of kerkhoven vormen vaak de enige verwijzing. Stads- en dorpsuitbreidingen hebben zich voornamelijk voorgedaan op de oude akkercomplexen bij de oude (vaak secundaire) dorpskern. Feitelijk is dan de (vroeg-)middeleeuwse situatie weer hersteld, alhoewel de vele nieuwbouwwijken een zwaar beroep doen op het voorstellingsvermogen.

Kortom, zand-Brabant is een grotendeels verander(en)de regio, waarbinnen echter op onverwachte plekken nog relatief gave landschappen, ensembles van historisch-geografische relictten en andere verwijzingen naar het verleden in het landschap zijn terug te vinden.

6 CONCLUSIES EN AANBEVELINGEN

We hebben ons in dit onderzoek de vraag gesteld, in hoeverre er in het huidige Midden- en Oostbrabantse cultuurlandschap nog sporen (relicten) aanwijsbaar zijn van vroeger menselijk handelen. Van deze relicten hebben we getracht de oude functie vast te stellen en een uitspraak te doen over de ouderdom.

Bij het formuleren van conclusies en aanbevelingen die uit ons onderzoek voortvloeien moet onderscheid worden gemaakt tussen onderzoeksresultaten die 'hard' zijn en onderzoeksresultaten die een meer hypothetisch karakter hebben. Vooral deze laatste categorie levert natuurlijk een aantal aanbevelingen voor verder onderzoek op.

Een exacte datering van de relicten is voor de planologische praktijk niet van overwegend belang. Het merendeel van de relicten, zoals die zijn aangegeven op de relictenkaart, is minimaal 150 jaar oud. Doordat we bij de relict-bepaling in eerste instantie gebruik hebben gemaakt van betrouwbaar en zeer gedetailleerd topografisch kaartmateriaal, dat vanaf ca. 1840 voor ons gebied beschikbaar is, kan gesteld worden dat de relict-inventarisatie als zodanig behoort tot de categorie 'harde' onderzoeksgegevens. Hierbij moeten echter kanttekeningen worden geplaatst.

Gegeven de eis van de opdrachtgever dat het onderzoek zowel op streekplan-, als op bestemmingsplanniveau toepasbaar moet zijn, hebben we gestreefd naar een zo gedetailleerd mogelijke inventarisatie van relicten in het huidige landschap. Toch was het niet mogelijk (en eigenlijk in het kader van het onderzoek niet echt wenselijk) om elk relict individueel te behandelen. Vooral bij het bepalen van de gaafheid van percelering en van de structuur van de bebouwde kommen gedurende de laatste 100-150 jaar hebben we geabstraheerd vanaf het individuele relict-niveau naar een vlakmatige benadering. Dit houdt in dat vooral bij gebruik van ons materiaal bij bestemmingsplannen of andere gedetailleerde toepassingen, deze aspecten nader onderzoek behoeven.

De belangrijkste conclusie van ons onderzoek is dat het cultuurlandschap van Midden- en Oost-Brabant voortdurend in verandering is geweest en nog is. Zo zijn (en worden) bijvoorbeeld in zand-Brabant nieuwbouwwijken bij voorkeur op de historisch-geografisch en archeologisch vaak zeer interessante akkercomplexen gerealiseerd. Informatie op de relictenkaart moet dus altijd met de meest recente landschappelijke gegevens, met behulp van luchtfoto's, veldwerk, enz., up-to-date worden gemaakt.

Hebben we het 'waar' van de relicten in het cultuurlandschap van Midden- en Oost-Brabant redelijk in de vorm van de relic-

tenkaart kunnen beantwoorden, het 'waarom', 'waarvoor' en 'wanneer' stelden ons voor aanzienlijk meer problemen. We hebben als tegenhanger van de relictenkaart een historische context geschapen: de historische landschapskaart. Deze kaart bevat gegevens die deels ook op oude betrouwbare topografische kaarten zijn gebaseerd, daarover bestaat dus geen probleem, maar deels teruggaan op algemeen historisch-geografisch onderzoek met een meer of minder hypothetisch karakter.

Hierbij speelden een aantal problemen, die zich in alle soorten van historisch getint onderzoek voordoen, en die voorname-lijk samenhangen met de wisselende kwaliteit van de bronnen, of zelfs het deels ontbreken ervan. Uit deze constatering kan worden afgeleid dat verder onderzoek noodzakelijk is. Hier willen we ons beperken tot vier aspecten:

- We willen er voor pleiten dat in het algemeen historisch onderzoek de historisch-landschappelijke implicaties meer tot hun recht gaan komen, al was het alleen maar om de historicus te behoeden voor wetenschappelijke missers. Wij hopen met ons onderzoek een aantal aanknopingspunten te hebben geleverd.
- De verandering der dingen in de loop van de tijd is in ons onderzoek niet altijd op een gelijkwaardige manier aan te orde gekomen. We misten nog te vaak goed gedocumenteerde, op origineel bronnenonderzoek berustende, locale en regionale monografieën over ontginning en bewoning. Hopelijk zullen de vele omissies in ons onderzoek anderen juist prikkelen tot het verrichten van het edele, tijdrovende, maar zeer bevredigende handwerk, dat archiefonderzoek nog steeds is.
- Hoewel de archeologische opgravingen in ons studiegebied de laatste jaren nogal opzienbarende resultaten hebben te zien gegeven, wachten we met spanning het moment af waarop de archeologen de spade in onze hypothesen zetten. Het gedetailleerd op kaart aangeven van onderzoeksgegevens is een vorm van exhibitionisme, die makkelijk kritiek kan oproepen. Wij hopen dat een kritische instelling er garant voor staat dat de verwijdering, die er tussen archeologen en historisch-geografen in het verleden wel eens dreigde te ontstaan, in een wetenschappelijke omarming zal eindigen.
- Er is een groep Brabanders die zich van dit alles weinig aantrekt: de heemkundigen. In Brabant is een groot aantal locale en regionale heemkundekringen actief bij het onderzoeken van vele aspecten uit de geschiedenis van hun gebied. Bij deze mensen is vaak veel locale kennis van archeologie, veldnaamkunde enz. aanwezig. Met ons onderzoek hopen wij ook hen een stimulans te geven om, nog meer dan nu al het geval is, de eigen woonomgeving te onderzoeken en het geschiedenisboek van hun verleden te lezen.